

**М.РЫСКУЛБЕКОВ атындагы КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.08.22.646 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК:332.363(575.2)(043.3)**

Умаров Сайбидин Тойчуевич

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АГРОӨНӨР ЖАЙ ӨНДҮРҮШҮНҮН
АТААНДАШТЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮНӨ ТААСИРИН ТИЙГИЗГЕН
ШАРТТАР ЖАНА ФАКТОРЛОР**

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги

**экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин Экономика жана финансы кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчиси: **Кантороева Гулзат Кантороевна,**
экономика илимдеринин доктору, профессор,
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык
университети

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү уюм:

Коргоо 2023-жылдын __ _____ күнү саат __-00дө М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана И.Раззаков атындагы кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдында экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д.08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Бишкек ш, Тоголок Молдо көчөсү-58.

Диссертациялык иш менен менен М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин (Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү,58) жана И.Раззаков атындагы кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (Бишкек ш. Ч.Айтматов көч, 66) китепканаларынан жана ошондой эле pak.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын __ _____ таркатылды.

Д.08.22.646 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, экономика

илимдеринин кандидаты, доцент:

Кыдыралиева А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Рыноктук мамилелер эркин ишкердик ишмердүүлүк жана өндүрүлгөн продукцияны сатуу жана кайталап өндүрүү процессиндеги атаандаштык менен мүнөздөлөт, ага товарлар менен кызматтардын өндүрүүчүлөрү, рыноктун субъектилери катышат, анда өндүрүлгөн продукцияны, товарды керектөөчүлөргө алга жылдыруу каналдары жана соода объектилери боюнча бөлүштүрүү жүргүзүлөт, товарлар менен кызматтардын, ошондой эле өндүрүштүк жана жеке керектөө түрүндө керектөөчүлөрдүн өздөрүнүн айлануусу ишке ашат. Кайталап өндүрүү процесси кирешелер менен ресурстардын айлануусу түрүндө жүрөт, анын катышуучулары болуп үй чарбалары, эмгек жана ресурстар рыноктору, товарлар жана кызматтар өндүрүлгөн ишканалар менен мекемелер, ошондой эле айлануунун катышуучуларынын ишмердүүлүгүн коомдук кызыкчылыктардын сакталышы көз карашынан жөнгө салуу, коомдун социалдык жактан өнүгүүсүн камсыз кылуу ролун аткарган мамлекеттик башкаруу органдары саналат.

Экономикалык өнүгүү экономиканын бири-бири менен тыгыз байланышта болгон ар түрдүү секторлорунун өндүрүштүк-сатуу ишмердүүлүгү менен камсыз кылынат. Мындай байланыш объективдүү мүнөздө болот. Мисал катары агроөнөр жай өндүрүшүн алып карасак, ага экономиканын ар башка секторлору (айыл чарбасы жана өнөр жайы) кирген менен, алар өз ара технологиялык, керектөөчүлүк жана уюштуруучулук жактардан алганда тыгыз байланышта, өстүрүлгөн айыл чарба продукциясы өнөр жайлык кайра иштетүүдөн өтөт жана андан ары продукция соода каналдары аркылуу алга жылып отуруп керектөөчүгө жеткирилет. Бул шарттарда экономиканын өз ара байланышкан секторлорунун экономикалык ишмердүүлүгүнүн жалпы натыйжалуулугу көбүнчө экономиканын ар бир секторунун өзүнчө ишмердүүлүгүнүн суммардык натыйжалуулугуна караганда секторлор арасындагы байланышты эффективдүү уюштуруунун эсебинен жакшыраак камсыз кылынат.

Мындан күн тартибине бүт агроөнөр жай өндүрүшүнүн жалпы натыйжалуулугуна жетишүүгө, айыл чарбасы менен кайра иштетүүнүн интеграцияланышын камсыз кылууга, айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн, өнөр жайлык кайра иштетүүнүн, товарларды алга жылдыруунун жана сооданын уюштуруучулук биримдигине жетишүүгө комплекстүү мамиле тууралуу маселе көбүрөөк коюлууда. Бул максатта кооперативдер, агроөнөр жай жана соода бирикмелери сыяктуу уюштуруучулук түзүмдөр түзүлүүдө.

Уюштуруучулук түзүмдөргө жаңыча мамиле агроөнөр жай өндүрүшүнүн тыгыз интеграциялык байланышын камсыз кылууга, жалпы максатка умтулууга негизделет, ага ылайык айыл чарбасы да, кайра иштетүү же соода агроөнөр жай продукциясын сатуу да акыркы продукция мүмкүн болушунча көбүрөөк суроо-талапка ээ болушуна жана көбүрөөк экономикалык пайда алууга багытталат. Бул үчүн акыркы продукция

жетишерлик атаандаштык жөндөмдүүлүккө ээ болушу керек, бул рыноктук мамилелердин башкы принциптеринин бири болуп эсептелет.

Азыркы мезгилде илимий чөйрөдө ата мекендик окумуштуулардын изилдөөлөрүндө да, тажрыйбада да интеграцияланган өндүрүштү уюштуруу максатында агроөнөр жай комплексиндеги интеграциялык байланыштар жана айыл чарба продукциясын өстүрүүдөн тартып аны кайра иштетүү, рыноктордо сатуу жана керектөөчүлөргө жеткирүү тутумунда продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу зарылдыгын теориялык, методологиялык жана практикалык жактан жетишиз изилденгендиги диссертациялык изилдөөнүн темасын жана анда каралган суроолордун тизмегин аныктады.

Рыноктук атаандаштык жаатында илимий изилдөөлөргө улуу экономист-окумуштуулар А.Смит, Э. Хекшер, Б. Олин, П. Самуэльсон, Дж. Кларк, А. Маршал, Й.Шумпетер, М. Портер ж.б. негиз салышкан. Алардын эмгектеринде атаандаштык жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү түшүнүгү жана алардын маани-маңызы, атаандаштыктын шарттары жана факторлору маселелери каралган.

Атаандаштыкты өнүктүрүү жана тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгү көйгөйлөрү орус окумуштуулары Азоев Г(2018), М. Гельвановский(2012), В. Жуковская(2012), Трофимова И(2012), Фатхутдинов Р(2015) эмгектеринде каралган.

Ата мекендик окумуштуулардан айыл чарбасын, агроөнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүү жана натыйжалуулугун жогорулатуу, тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгү маселелерин Купуев П.К.(2016), Койчуев Т.К.(2012), Мусакожоев Ш.М.(2017), Токтомаматов К.Ш.(2016), Джаилов Дж.С.(2017), Т.К. Камчыбеков.(2016), Абдымаликов К.А.(2012), Токсобаева Б.А.(2018), Атышов К.А.(2012),Зулпукаров А.З.(2005) ж.б. изилдешкен.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбооролор),билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштер менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасынын тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнүн 2017-2021-жылдарга карата программасы, КР нын Айыл чарбасын 2021-2025 жылдарда өнүктүрүү стратегиясынын жана региондорду өнүктүрүү программаларынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Изилдөөнүн максаты болуп экономикалык өсүү платформасы катары агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген шарттарды жана факторлорду калыптандыруунун жана пайдалануунун теориялык жана методологиялык негиздерин иштеп чыгуу саналат.

Бул максаты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

1. адамдардын агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукцияларына болгон муктаждыктарын канааттандыруунун алардын рыноктогу керектөөчүлүк касиеттеринин атаандаштык жөндөмдүүлүгү менен байланышын изилдөө;

2. кыргыз Республикасынын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлорду аныктоо;

3. айыл чарбасынын башка секторлору менен интеграцияланган экономикасынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун чет өлкөлүк тажрыйбасын жана аны Кыргызстанда пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн иликтөө;

4. агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн өлчөө методологиясын ачып көрсөтүү жана тактоолорду кийирүү;

5. агроөнөр жай өндүрүшүнүн аракеттенишинин учурдагы абалын талдоонун жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун негизинде аны жогорулатуунун резервдерин аныктоо;

6. агрардык сектордо атаандаштык артыкчылыктарын түзүүнүн негизги багыттарын иштеп чыгуу;

7. тамак-аш тармагынын продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдорун сунуш кылуу;

8. агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун фактору катары аны реализациялоого стимулдарды иштеп чыгуу;

9. кыргызстан менен Германия Федеративдик Республикасынын эл аралык кызматташтыгынын алкагында мөмө-жемиштерди (кара өрүктү) өстүрүүнүн жана өнөр-жайлык кайра иштетүүнүн мисалында продукцияны долбоорлоонун, өндүрүштү уюштуруунун жана реализациялоонун эксперименталдык эсептөөлөрүн жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген шарттар жана факторлорун терең изилдөө менен, өзгөчө айыл чарба багытындагы атаандаштык жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү боюнча илимий методикалык жоболорун негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

- агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн маңызына жана мазмунуна экономикалык өнүгүү модели катары каралган кирешелер менен ресурстардын айлануусунун жардамында адамдардын тамак-аш азыктарына болгон муктаждыктарын канааттандыруу аркылуу тактоолор киргизилди;

- агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген конкреттүү аймактын жаратылыштык-климаттык шарттарынан, чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн тарыхый калыптанып калган тенденцияларынан, өндүргүч күчтөрдүн географиялык жайгашуусунан, ошондой эле рыноктук мамилелерди өздөштүрүү ыкмаларынан көз каранды болгон факторлор аныкталды;

- айрым чет өлкөлөрдүн мисалында айыл чарба ишмердүүлүгүнүн кайра иштетүү, ташуу жана соода менен интеграциялануу тажрыйбасы жана аларды Кыргызстандын шарттарында пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү иликтенди;

- АӨЖК продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн сандык жана сапаттык баалоонун маанилүүлүгүн, ошондой эле бул аспектилердин иш жүзүндө иштелип чыгышынын жетишсиз деңгээлин эске алуу менен атаандаштык жөндөмдүүлүгүн объективдүү баалоого мүмкүндүк берген айрым тактоолор киргизилди. Бул тактоолор өндүрүштүн натыйжалуулугу көрсөткүчтөрүнө жана алардын атаандаштык жөндөмдүүлүгү, ошондой эле суроо-талапты калыптандыруу көйгөйлөрү менен байланышына тиешелүү;

- АӨЖКнин атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн азыркы мезгилдеги абалын талдоонун натыйжасында айыл чарба ишмердүүлүгүн, тамак-аш өнөр-жай тармактарынын ишин, логистиканы жакшыртуунун резервдери аныкталды;

- агрардык сектордун продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн атаандаштык артыкчылыктарын түзүү зарылдыгы негизделди, Кыргызстандын шарттарында аларга экологиялык жактан таза продукцияларды чыгаруу, чыгымдарды азайтуу, ошондой эле дыйканчылык жана мал чарба продукцияларын өндүрүүдө жаңы технологиялык чечимдерди кийирүү кирет;

- тамак-аш тармагынын продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун продукциянын рыноктук жүрүм-турумун өз убагында жана мейкиндикте изилдөөгө, продукцияны ички жана тышкы рынокторго чыгарууга инновацияларды кийирүүгө, башкаруунун оптималдуу уюштуруучулук түзүмдөрүн түзүүнүн эсебинен чыгымдарды кыскартууга багытталган жолдору сунуш кылынды;

- продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун акыркы чеги катары алмашуу операциялары белгиленди, мында бардык мурунку чарбалык операциялардын рентабелдүүлүгү, кирешелүүлүгү же зыяндуулугу аныкталат. Мындан улам атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган бардык чаралар продукцияны рынокто пайдалуу реализациялоого багытталышы керектиги негизделди. Ошол эле учурда реализациялоо процесси соода ишмердүүлүгүнө мүнөздүү болгон маркетинг жана реклама ишмердүүлүгү, продукцияны керектөөчүгө ыңгайлуу түрдө сатууга даярдоо, өз убагында жеткирип берүү ж.б. ыкмалар жана усулдар менен коштолот;

- экономикалык ишмердүүлүктү өркүндөтүүнүн ар кандай формалары бар, анын ичинде атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу чаралары конкреттүү жерде, конкреттүү мезгилде жана башкаруунун конкреттүү уюштуруучулук формалары менен жүрөт экендигин эске алганда атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун эң ишенимдүү жана сыноодон өткөн жолу болуп практикалык ыкма саналат, ал башкалардан долбоордун атаандаштыгынан, продукцияны өндүрүү жана сатуу чынжырчасы боюнча технологиясын иштеп чыгуудан тартып, анын өзөгүн

түзгөн финансылык планды (бизнес планды) түзүүгө чейинки долбоордун бардык кирүүчү жана чыгуучу параметрлерин долбоорлоо менен айырмаланат. Кыргызстан-Германия эл аралык кызматташтыгынын алкагында кара өрүктү өстүрүүнүн, кайра иштетүүнүн жана сатуунун мисалында мындай бизнес-план иштелип чыкты. Эсептөөлөр мындай кызматташуунун экономикалык шериктештиктин эки тарабы үчүн ылайыктуу экендигин жана пайдалуулугун көрсөтөт.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарынын практикалык маанилүүлүгү алар агроөнөр жай өндүрүшүн, дыйканчылык жана мал чарба продукциясын ташуу, сатуу жана керектөөнү өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда, рынок мамилелерин, жер иштетүү жана мал чарба продукцияларын рынокко алып чыгууну уюштурууну андан ары өнүктүрүүдө пайдаланылышы мүмкүн экендигинде турат. Изилдөөнүн жыйынтыктары КР дин Президентинин Ош облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлчүлүгү (2022- жылдын 01- ноябрындагы акт) тарабынан берилген актысы менен тастыкталган.

Теориялык-методологиялык изилдөөлөр, иштелип чыккан тыянактар жогорку окуу жайларда “Ишканалардын экономикасы”, “Тармактардын экономикасы”, “Улуттук экономика” ж.б. курстарды окутууда, илим-изилдөө иштеринде жана окуу-усулдук иштерди даярдоодо колдонууга болот.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун аныкталган факторлору аларды рейтинги боюнча системалаштырууга мүмкүндүк берет. Бул, өз кезегинде, алардын экономикалык натыйжаларга таасирин эсептеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзөт. Чет өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөөдө Кыргызстандын шарттарында алардын колдонулушун аныктоого жана бул тажрыйбалардын эң үнөмдүү варианттарын тандап алууга мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн натыйжалары Ош облусунда логистикалык борборду куруу зарылдыгын белгилөөгө мүмкүндүк берет, бул коомдук чыгымдарды коомдук зарыл чыгымдардын деңгээлине чейин кыскартууну камсыздайт. Эл аралык кызматташтыктын алкагында кара өрүктү өндүрүүнү жана сатуунун эксперименталдык долбоору анын бардык катышуучуларына экономикалык пайданы камсыз кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

- агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн маңызы жана мазмуну боюнча такталган жана толукталган теориялык жоболор;
- Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлор;
- АӨЖК продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоого усулдарына киргизилген толуктоолор;
- АӨЖК продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жакшыртуунун аныкталган резервдери;

- Кыргызстандын шарттарында АӨЖКнин атаандаштык артыкчылыктары катары белгиленген экологиялык жактан таза продукцияларды чыгаруу, чыгымдарды азайтуу, айыл чарба продукцияларын өндүрүү боюнча жаңы технологиялык чечимдер;

- агрардык сектор менен тамак-аш өнөр жайынын продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулатуу жаатында сунуш кылынган чаралар;

- Кыргызстан-Германия эл аралык кызматташтыгынын алкагында иштелип чыккан кара өрүктү өстүрүү, кайра иштетүү жана сатуу боюнча бизнес-долбоордун эксперименталдык эсептөөлөрү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун шарттарын жана факторлорун теориялык жалпылоодо терең изилдеп рынок шартына ылайык айыл чарба багытын өнүктүрүү багыттары каралып иштелип чыкты. Агроөнөр жай чөйрөсүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн өлчөө методикасына тактоолорду жана толуктоолорду кийрүү менен ар тараптуу экономикалык ички тышкы алакаларды күчөтүү максаттары сунушталган. АӨЖК кирген чөйрөлөрдүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуштар берилген. Мөмө-жемиштерди өстүрүү, кайра иштетүү жана эл аралык аренада сатуу долбоорунун эксперименталдык эсептөөлөрдүн негизинде жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн натыйжаларын апрабациялоо.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан чет өлкөлүк жана ата мекендик илимий басылмаларда жалпы көлөмү 35,5 басма табакты түзгөн 14 илимий макала жарыяланган. Автордун диссертациялык изилдөөнүн негизинде жарыкка чыккан материалдар диссертациялык иштин мазмунун чагылдырат. Изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары боюнча илимий-практикалык конференцияларда, форумдарда жана семинарларда баяндамалар жасалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан чет өлкөлүк жана ата мекендик илимий басылмаларда жалпы көлөмү 10,5 басма табакты түзгөн 14 илимий макала чагылдырылган, алар КРдин, КМШнын жана чет өлкөлүк басылмаларда жарыяланган. Алардын ичинен 6 макала КРдин УАК сунуштаган жана илимий шилтеме берүү индексинин маалыматтар базасына кирген басылмаларда 7 макала чет өлкөлүк РИНЦ, 2 макала СКОПУС тутмуна кирген басылмада жарыяланган. Басылмалар боюнча жалпы көрсөткүч 307 балды түзөт.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иштин түзүлүшү анын максатына жана маселелерине ылайык аныкталып, киришүүдөн, беш бөлүмдөн, корутундудан жана практикалык сунуштардан, 238 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, Иштин жалпы көлөмү 280 бетти түзөт, анын ичинде, 18 таблицаны, 22 сүрөттү камтыйт.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделип, приоритеттүү илимий багыттар жана программалар менен байланышы, максаты жана маселелери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы аныкталды, алынган жыйынтыктардын практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү ачып берилди, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын сыноодон өткөрүлүшү жана иштин түзүлүшү көрсөтүлдү.

“Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуунун илимий негиздери” деп аталган биринчи бапта агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуунун негизи катары анын продукцияларына болгон муктаждыкты канааттандыруу маселеси, агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлор, айыл чарбасы менен өнөр-жайынын интеграцияланган экономикасынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун чет өлкөлүк тажрыйбасы каралган.

Материалдык жана руханий байлыктарга болгон улам өсүп турган муктаждыктарды канааттандыруу адамдардын жашоо-тиричилигинде негизги орунду ээлейт. Муктаждыктардын ичинен биринчи жана эң маанилүү орунду адамдардын жашоо-тиричилигинин негизи катары агроөнөр жай өндүрүш продукцияларына болгон муктаждыктар ээлейт. Бул муктаждыктар биологиялык муктаждыктарга кирет, адам баласы төрөлгөндөн тартып тынымсыз аларга муктаж, демек, алар биринчи кезекте канааттандырылат жана кечиктирилгис канааттандырууну талап кылат.

Мындан улам агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукцияларына болгон муктаждыктардын терең анализин жүргүзүү, алардын иерархиясын түзүү, биринчи кезекте канааттандырыла тургандарын канааттандыруунун стратегиясын иштеп чыгуу буга байланыштуу келип чыга турган маселелерди чечүү механизмдерин аныктоо зарыл.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукцияларына болгон муктаждыктарды канааттандыруу процесси рыноктук ыкмалар менен да, мамлекеттик жөнгө салуу жолу менен да жүрөт. Анткени рынок экономиканын эффективдүүлүгүн камсыз кылат, ал эми мамлекеттик жөнгө салуу азык-түлүктү бөлүштүрүүдө адилетсиздик болбошу, экологиялык жана азык-түлүк коопсуздугунун тиешелүү деңгээли камсыз кылынышы үчүн жүргүзүлөт.

Адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу менен аларды өндүрүүчүлөрдүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн ортосунда диалектикалык байланыш бар. Ошондой эле рыноктук мамилелер керектөөчүлөргө да, өндүрүүчүлөргө да өтө өзгөчө жооп жасайт. Агроөнөр жай өндүрүшүн алып карасак, бул продукциянын мейкиндиктеги жана убакыттагы саны жана сапаты боюнча муктаждыктар, ошондой эле өндүргүч күчтөрдүн продукцияны убакыт жана мейкиндик боюнча тиешелүү көлөмдө түзүүгө даярдыгы, ошондой эле продукциянын өндүрүүчүлөрү менен

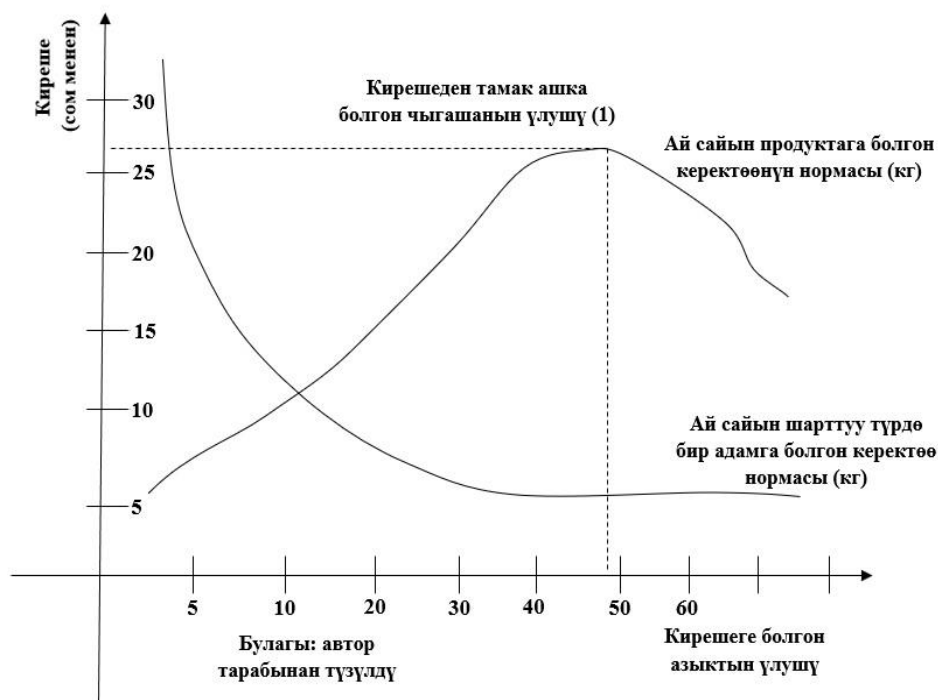
керектөөчүлөрүн бириктирген рыноктук механизм түрүндө туюнтулат. Өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн ортосундагы мындай мамилелер рыноктук механизм аркылуу рыноктук мейкиндиктин бардык катышуучуларын толук канааттандырат, анткени азыркы мезгилде өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн талаптарына бир мезгилде жооп бергендей рыноктук механизмден башка жол жок.

Агроөнөр жай комплексинин курамына айыл чарбасы, кайра иштетүү, агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын ташуу, айыл чарба продукциясын сактоого арналган инфраструктура объектилери, айыл чарба продукциясын керектөө үчүн даярдоого шарт түзгөн логистикалык борборлор, ошондой эле айыл чарбасына техника, минералдык жер семирткичтерди ж.б. жеткирип берген тармактар кирет. Анткен менен изилдөөлөрдө жана практикалык ишмердүүлүктө АӨЖКинин өндүрүштүн конкреттүү шарттарына жана масштабдарына карап шарттуу бөлүнүштөрүн кабыл алууга болот, ошондуктан автор бул жерде агроөнөр жай комплекси деп кайра иштетүү жана агроөнөр жай секторун жана экономиканын ушул эки секторунун иштеши менен байланышкан бардык тармактарды атайт.

Мында агроөнөр жай продукциясын өндүрүүнүн жана керектөөнүн айрым бир өзгөчөлүктөрүн белгилей кетүү зарыл. Бардык эле керектөө, алсак, тамак аш азыктарына, рыноктук механизм аркылуу канааттандырыла бербейт, өздүк көмөкчү чарбалары өндүргөн азыктардын бардыгы эле алмашылбайт, алардын басымдуу бөлүгү товардык түргө ээ. Азыктардын айрым бир бөлүгү жеринде керектелет жана сөзсүз эле тамак аш азыгы катары колдонулбашы мүмкүн. Азыктардын бардык эле товардык бөлүгү керектөөгө түздөн-түз айлануу аркылуу келип түшпөшү мүмкүн, анткени алга жылдыруу процессинде (сактоодо, ташууда ж.б.у.с.) объективдүү жоготуулар жана калдыктар келип чыгат, белгилүү бөлүгү запастарды толуктоого жана резервдерди түзүүгө жумшалат. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукцияларын, мисалы тамак аш азыктарын керектөөнүн дагы бир өзгөчөлүгү алар табигый физиологиялык керектүү нормалар менен жөнгө салынат.

Бул жана башка өзгөчөлүктөр агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукцияларына суроо-талап менен сунушту калыптандырат. Агроөнөр жай продукцияларынын көпчүлүк түрлөрүнө муктаждыктардын төмөнкү жана жогорку чектери болот жана ийкемдүүлүктүн азыраак гана амплитудасы менен айырмаланат, анткени аларды канааттандыруу тирүү организм катары адамдын жашоосунун узактыгы менен байланышкан.

Адамдардын агроөнөр жай өндүрүш продукциясына болгон муктаждыктарын канааттандыруу процесси өзү бир нече чектөөлөр менен жүрөт экендигин белгилей кетүү зарыл. Бул, эң оболу, муктаждыктарды канааттандыруу даражасынын төлөм жөндөмдүүлүгүнүн денгээлинен көз карандылыгы, аны киши башына туура келген кирешелердин денгээли менен чагылдыруу маанилүү (1.1-сүрөт).

1.1-сүрөт. АӨЖК азыктарын керектөөнүн кирешелердин деңгээлинен көз карандылыгы

Булагы: автор тарабынан түзүлгөн.

Тамак-аш азыктарын керектөөнүн деңгээли чагылдыруу наркында калктын кирешелеринин деңгээлинен көз каранды. Кирешелердин деңгээли канчалык жогору болгон сайын, алардын ошончолук азыраак бөлүгү тамак ашка жумшалат, жана тескерисинче, кирешелердин деңгээли канчалык аз болгон сайын, алардын ошончолук азыраак үлүшү тамак ашка жумшалат. Бул ошондой эле тажрыйба менен да тастыкталган.

Агроөнөр жай өндүрүш продукцияларына болгон муктаждыктарын канааттандыруу, бир жагынан, ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн, мындан улам социалдык-экономикалык өнүгүү үчүн база болуп калат, экинчи жагынан, рыноктук шарттарда социалдык-экономикалык өнүгүү рыноктун катышуучуларынын атаандаштыгына жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө негизделет.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгү көбүнчө айыл чарбасынын, аны менен интеграцияланган кайра иштетүү өнөр жайынын продукциясын керектөөнүн деңгээлинен көз каранды. Бул интеграцияланган экономиканын басымдуу бөлүгү азык-түлүк товарларын, б.а. тамак аш азыктарын чыгаруу үчүн колдонулат. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн маанилүү ролу адамдардын тамак ашка болгон муктаждыгын биринчи кезекте канааттандыруу зарылдыгында турат. Агроөнөр жай комплекси экономиканын чечүүчү секторлорунун бири болуп эсептелет, ал рыноктук мамилелер шарттарында эффективдүүлүккө жетишүүгө умтулушу керек, бул өндүрүштүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө жетүүнү билдирет.

Агроөнөр жай өндүрүшүнө карата атаандаштык продукциянын сапаты, көлөмү, баасы жана керектөөнүн ыңгайлуулугу боюнча рынокто суроо-талапка ээ болгон түрүн чыгарууну тандоону билдирет. Бирдей товарлардын

көп сандаган өндүрүүчүлөрү дал ушул үчүн, же белгилүү функциялардын ордун алмаштыруучу катары кызмат кылуу үчүн күрөш жүргүзүшөт. Буга байланыштуу агроөнөр жай өндүрүшү экономиканын башка чөйрөлөрүнө салыштырмалуу, биздин оюбузча, универсалдуураак көрүнөт. Башкача айтканда, агроөнөр жай өндүрүшүнүн функционалдык милдеттерин аткаруу мүмкүнчүлүктөрү кененирээк.

Бир аталыштагы продукциянын өндүрүүчүлөрүнүн, мисалы эт, сүт, дан ж.б.у.с. чыгаруучулардын ортосундагы атаандаштык чыгарылган азыктардын бир тектүү мүнөздөмөлөрү менен белгиленет, мында сапатты жана керектөөчүлүк наркты баалоо үчүн бирдей өлчөгүчтөр колдонулат, бул атаандаштык артыкчылыктарынын шарттарынын салыштырмалуулугун жана бирдейлигин камсыз кылат. Анткен менен агроөнөр жай өндүрүшүнүн факторлору менен шарттарынын толук окшоштугу тууралуу сөз кылууга болбойт, анткени ар башка жерлерде же аймактык түзүмдөрдө эле эмес, бир эле жерде да бир эле продукцияны өстүрүү шарттары ар түрдүү болушу мүмкүн. Бир эле айыл чарба продукциясын өстүрүү (картошка, жүгөрү, буудай ж.б.у.с.) минералдык же органикалык жер семирткичтерди пайдалануунун жардамында ишке ашырылышы мүмкүн. Жыйынтык ар кандай болушу мүмкүн, мисалы, органикалык жер семирткичтер пайдаланылган жерден экологиялык жактан таза, демек атаандаштык жөндөмдүүлүгү жогорураак продукция алынат. Мындай мисалдарды абдан көп келтирүүгө болот, эң башкысы продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгү рынокто комплекстүү көрсөткүчтөр менен аныкталат. Бул жерде регионалдык факторду да белгилей кетүү маанилүү, ал жогоруда саналып өткөн көрсөткүчтөрдөн тышкары борбордон алыстыгы, керектөөчүлөр рыногуна ташып жеткирүү, соода кылуу шарттары жана башка көрсөткүчтөрдөн көз каранды болот.

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, товарлар жана кызматтардын эле эмес, ишканалардын жана тармактардын да атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген негизги факторлорго товар өндүрүүчүлөрдүн уюштуруучулук формалары, инфраструктуранын жана товар өткөрүүчү тармактын абалы, ошондой эле интеграциялык процесстер кирет. КМШ өлкөлөрүндө, анын ичинен Кыргызстанда негизги уюштуруучулук формалар катары жер аянттары аз, материалдык-техникалык базасы чабал жана жумушчу күчү квалификациялуу эмес, чарбалык ишмердүүлүк жүргүзүүнүн рыноктук шарттары менен дээрлик тааныштыгы жок дыйкан жана фермердик чарбалар калыптанып калган.

Ишкерлердин атаандаштык жөндөмдүүлүгү товарлар жана кызматтар рыногундагы өзгөрүүлөргө ыңгайлаша билүүсү менен аныкталат, өзгөрүүлөр экономиканын глобалдашуусунун жана анда болуп жаткан инновациялардын таасиринде бүткүл кайталап өндүрүү процессинде үзгүлтүксүз жана интенсивдүү жүрө баштады. Бул, бир жагынан, экономикадагы өз ара байланышкан кубулуштардын биримдигин, экинчи жагынан, өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу зарылдыгын көрсөтөт. Чындыгында, агроөнөр жай өндүрүшүнүн тамак аш азыктарын керектөө шарттарынан, агрардык

сектордун абалынан, ошондой эле товарды алга жылдыруу жана соода инфраструктурасынын, логистикалык борборлордун ишинен ж.б.у.с. көз карандылыгы абдан жогору. Мисалы, адистердин байкоо жүргүзүүсү боюнча сактоо, ташуу, сатуу шарттарынан улам айыл чарба продукциясынын жоготуулары айрым учурларда талаада жана фермаларда өстүрүлгөн продукциянын 1/3 чейин жетет. Ошондуктан кээде жер, суу ресурстарынын курч таңкыстыгы шарттарында чыгымдарды продукция өндүрүүнү көбөйтүүгө эмес, өндүрүлгөн продукцияны сактоого жумшоо пайдалуураак болот.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун факторлоруна ошондой эле агроөнөр жай өндүрүшүн адистештирүү, концентрациялоо, кооперациялоо кирет, бирок бул үчүн суроо-талапка жетишерлик өлчөмдө продукция сатуу жана өндүрүүчүлөрдөн керектөөчүлөргө жеткирип берүү шарттарын эске алганда тиешелүү база жана өндүрүштүк рыноктук мамилелер болушу керек. Антпесе булар атаандаштык жөндөмдүүлүгүн артка тартуучу факторлордун ролун аткарып калат.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгү, биздин оюбузча, кеңири жана көп кырдуу түшүнүк. Товарлар менен кызматтардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн ядросу анын борборунда болуу менен өзүнө эки позициядан көңүл бурууну талап кылат. Биринчиси товардын же ишкананын рынокто ээлеген орду менен, ал эми экинчиси төлөм жөндөмдүү суроо-талапты канааттандыруу фактору менен байланышкан. Эки позиция тең региондордун жана бүт өлкөнүн товар өндүрүүчүлөрү тарабынан өздөрүнүн экономикалык потенциалын пайдаланууга негизделиши керек. Бул биринчи кезекте атаандаштык чөйрөдө рыноктук механизм ыкмаларын өз убагында колдоно билүү жөндөмүнөн, атаандаштык жагымдуулугунан көз каранды.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгү – рынокко багытталып даярдалган продукциянын сапаты, аларды керектөөнүн шарттары жана натыйжалары, товарлардын баалары, суроо-талаптын жана сунуштун көлөмү сыяктуу кубулуштарды камтыган татаал экономикалык категория. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү түшүнүгү, автордун пикиринде, рынокто, товар өндүрүүчүлөр менен алардын керектөөчүлөрүнүн ортосундагы өндүрүштүк, соода жана башка мамилелер процессинде, ошондой эле рыноктук мамилелердин катышуучуларынын ортосунда рыноктук мейкиндикте жана убакытта гана орун алат.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгү атаандаштардын ортосунда белгилүү функцияларды аткаруунун жүрүшүндө келип чыгат. Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн келип чыгышынын негизин бул коомдун максатына социалдык-экономикалык өнүгүү жолу менен жетүү түзөт. Мындай жалпы максат көп сандаган максаттарга жана маселелерге бөлүнүшү мүмкүн. Мисал катары адамдардын агроөнөр жай комплексинин продукцияларына болгон талаптарын канааттандыруу зарылдыгын белгилөөгө болот.

Атаандаштык рыноктук механизминин мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп инвестициялык процесс саналат. Башкача айтканда, рыноктук механизм

мамилелери жанданган жерде, алдыңкы планга инвестициялык процесс чыгат.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгү менен экономикалык эффективдүүлүктүн байланышын алып карай турган болсок, бул эки түшүнүк тең экономикалык ишмердүүлүктүн бир эле багытын билдирет, бул жерде атаандаштык жөндөмдүүлүгү – кененирээк түшүнүк, анткени аны мүнөздөөчү шарттар жана факторлор кандайдыр-бир механизмге же кырдаалга байланбайт. Өндүрүштүн эффективдүүлүгү болсо, ал натыйжаларга жетүү жана өзүн-өзү актоо, рентабелдүүлүк жана пайда ж.б.у.с. көйгөйлөргө тиешелүү. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн шарттарынын, факторлорунун жыйындысы катары, ийгиликтүү иш жүргүзүүнүн коргоочу катмар катары кызмат кылат. Товар өндүрүүчүлөрдүн рынокто аракеттенишинин эффективдүүлүгү чарба жүргүзүү субъектилеринин рыноктук мейкиндиктеги кыймылынын туура багыттарын көрсөтөт.

Факторлорду айрым бир белгилер боюнча классификациялоо жана коюлган стратегиялык жана тактикалык максаттарга жетүү үчүн аларды системага салуу чоң мааниге ээ. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү топтоштурулган түшүнүк – башкача айтканда товарлар жана кызматтар рыногунда башкы ролду ойногон көрсөткүчтөрдүн топтому. Ошондуктан атаандаштык жөндөмдүүлүгү, эң оболу, суроо-талап менен сунуштун катышынан, тагыраак айтканда керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарына жана каалоолоруна көбүрөөк ылайык келген товарлар менен кызматтарды сунуш кылуудан түзүлөт. Муну менен бирге атаандаштык жөндөмдүүлүгүн камсыз кылууда сунуштун ролун белгилей кетүү зарыл, анткени мында сунуш өзгөчө роль ойнойт.

Кыргызстандын айыл чарба өндүрүүчүлөрү үчүн азыркы мезгилде эң маанилүү болуп жаңы технологияларды кийирүү, ошондой эле эгиндердин жогорку түшүмдүү сортторун жана жаныбарлардын асыл тукум породаларын пайдалануу саналат. Бирок, инвестициялык ресурстардын жетишсиздиги жана айыл чарба өндүрүшүнүн салыштырмалуу анча жогору эмес рентабелдүүлүгү, ошондой эле товар өндүрүүчүлөрдүн глобалдык масштабдагы атаандаштыгынын өнүгүүсү атаандаштык артыкчылыктарынын кеңири мүмкүнчүлүктөрүнө ээ эмес болгон өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө кыска мөөнөттө атаандаштыкка жөндөмдүү абалга жетүүгө мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан бул узак мөөнөттүк факторлорго кирет жана тынымсыз жана стабилдүү көңүл бурууну талап кылат.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө факторлордун таасирин жалпыланган түрдө аныктоо көз карашынан алганда аларды ички жана тышкы деп бөлүүгө болот. Бирок бул топтор, өз кезегинде, алардын кандайдыр-бир белгилер боюнча дээрлик чексиз болушу мүмкүн экендигин жана ар бир фактордун маанилүүлүгүн эске алганда, чексиз болушу мүмкүн. Мисалы, ички факторлорго: кадрлардын квалификациясы, ишкананын репутациясы жана имиджи, сырьену ташып келүү каналдары; инвестициялардын деңгээли, финансылык системанын эффективдүүлүгү, рыноктук инфраструктура, ички

саясий жана социалдык-экономикалык кырдаал, маркетинг системасы, ошондой эле өндүрүштүн сертификацияланышы жана стандартташтырылышы кирет.

Кыргызстан азыркы мезгилде, тилекке каршы, ички жана тышкы чөйрөдө агроөнөр жай өндүрүшүнүн узак жылдар бою топтолуп калган көйгөйлөрүн жоюуга же чечүүгө мүмкүн эместигинен улам агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык артыкчылыктарына ээ эмес. Ошондуктан баарынан мурда реалдуу кырдаалды баалоону жана объективдүү негизде керектүү траекторияга чыгууну факторлордун катарына кошуу зарыл.

Анткен менен, айрым изилдөөчүлөр тармактын, өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүү абалынын өзөгүн түзгөн факторлордун төрт тобун бөлүп көрсөтүшөт, алар:

- суроо-талаптын продукцияны сатуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган параметрлери, ошондой эле анын бааларынын мүмкүн болгон өзгөрүүлөрүнүн чек аралары;

- тынымсыз жаңыны издөөгө, сапатты жана өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга шыктандырган атаандаштык чөйрөсүнүн болушу;

- өндүрүш процессинде пайдаланылган факторлордун: сырьё, материалдар, энергия, жумушчу күчү ж.б.у.с. параметрлери;

- негизги атаандаштыкка жөндөмдүү тармак менен байланышкан продукциянын сапатын максималдуу жогорулатууга кенири мааниде мүмкүндүк берген тектеш жана колдоо көрсөтүүчү тармактардын болушу.

Муну менен бирге, биздин оюбузча, мындай топтоштурууну атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн бүткөрүлгөн конструкциясы катары кабыл алууга болбойт. Тандалып алынган конструкция көйгөйдүн маңызын жана аны чечүү жолдорун ачып көрсөтүүгө тийиш.

Биздин оюбузча, азыркы мезгилде Кыргыз Республикасында агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүү абалына жетүүдө айыл чарба жана тамак аш өнөр жайынын жумушчу күчүн, материалдык базасын, айыл чарба өндүрүшүн тейлөө үчүн керектүү предметтерин камтыган тиешелүү экономикалык потенциалга ээ болушун камтыган уюштуруучулук факторлор баштапкы мааниге ээ. Республикабыз заманбап атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүү үчүн жер, суу ресурстарынын, жайыттардын, жумушчу күчүнүн жетиштүү потенциалына, материалдык-техникалык базанын белгилүү деңгээлине ээ. Бирок бул чындыгында жетишсиз, мунун себеби көбүнчө айыл чарба өндүрүшүн уюштурууда жатат, бул өзү негизи ири инвестицияларды деле талап кылбайт, эффективдүүлүккө жетүүгө жана товарлар жана кызматтар рыногунда татыктуу орун ээлөөгө жетишүү үчүн өндүрүш факторлорун өз убагында жана сапаттуу бириктирүүгө шарт түзөт.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн дагы бир олуттуу учуру – бул чыгарылган товарлардын жана өстүрүлгөн продукциялардын жогорку сапаты. Продукциянын сапаты мазмуну боюнча – бул товардын же фирманын имиджинин экономикалык жана социалдык түзүүчүлөрү, бирок ал

көбүнчө мамлекеттин жана фирманын саясаты менен байланышкан. Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө жетүүдө тигил же бул товарга, продукцияга коюлган техникалык регламенттерди сактоо чоң мааниге ээ.

Биздин оюбузча, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн факторлорун өндүрүштүк-рыноктук, сатуучулук жана сервистик белгилер боюнча баалоо төмөнкүдөй жүргүзүлүүгө тийиш (1.2-сүрөт):

1.2-сүрөт. Продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлор

Булагы: автор тарабынан түзүлгөн

Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн факторлору өндүрүү, бөлүштүрүү, айландыруу жана керектөөчүлөрдү сервистик тейлөө стадиялары боюнча системалаштырылды, бул факторлордун кайталап өндүрүүнүн стадиялары боюнча таасирлеринин чегинде жана ар бир стадиянын таасир этүү алкактарын чектөө үчүн база катары кызмат кылат.

Продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизүүчү чечүүчү факторлорго материалдык-техникалык базанын түзүмү, жумушчу күчүнүн квалификациясы, курамы, эмгек предметтери, ошондой эле өндүрүштүн технологияларынын жана уюштуруунун деңгээли кирет.

Мындай классификацияга ылайык продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн технологиянын, жабдуулардын, механизация каражаттарынын эң ыңгайлуу варианттарын, ошондой эле жумушчу күчүнүн жана эмгек предметтеринин курамын тандап алууга болот. Ушундай эле жол менен рыноктогу атаандаштыктын курчтугуна жараша рыноктун тибин, рыноктун сыйымдуулугу, анын стабилдүүлүгүн, перспективдүүлүгүн ж.б.у.с. аныктоого болот.

Чиймеден продукцияны сатуу өзгөчө мааниге ээ экендиги көрүнүп турат. Сатуу алмашуу операцияларынын кульминациясы эле болуп саналбастан, өндүрүштүк соода ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгын көрсөтөт.

Ошентип, продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлордун жогоруда каралган анализинен бул факторлор көп түрдүү, бирок аларды ар кандай белгилер боюнча классификациялоого жана атаандаштык артыкчылыктарын сапаттык өлчөө үчүн структуралаштырууга болот деген тыянак чыгарууга болот. Экинчиден, факторлор, тактап айтканда алардын продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасири убакытта жана мейкиндикте өзгөрөт, бул иликтенип жаткан кубулушка тийгизген таасирдин өзгөрмөлүүлүгү тууралуу кабар берет жана анализдин ыкмаларын терең негиздөөнү жана келечекке стратегияны калыптандырууну талап кылат. Үчүнчүдөн, рыноктук мамилелер ар түрдүү кырдаалдарга жараша ар кандай мүнөзгө ээ болушу мүмкүн.

Ошондуктан, стратегияны түзүүдө туруктуулукка жана комплекстүүлүккө жетүү үчүн мүнөздүү тенденцияларды, болочок өзгөрүүлөрдү аныктап алуу маанилүү, бул атаандаштык артыкчылыктарын аныктоого мыкты негиз болуп кызмат кылат.

Демек, агроөнөр жай өндүрүшүнүн товарларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө көптөгөн факторлор таасирин тийгизет, ал ошондой эле көптөгөн белгилер (келип чыккан жери, аракеттенүү мүнөзү, тармактык таандыктыгы ж.б.) боюнча классификацияланышы мүмкүн. Бирок биздин оюбузча факторлорду агроөнөр жай өндүрүш продукцияларынын сапаты, баасы жана керектөөнүн ыңгайлуулугу топтоштуруу ыңгайлуураак. Бул продукциялар биринчи кезекте жогоруда саналган касиеттери менен атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу менен шартталган. Мындан тышкары, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн уюштуруучулук факторлоруна өзгөчө басым жасоо максатка ылайык, алардан товардын рынокко керектүү жерде жана керек убакытта чыгышы көз каранды болот.

Экономиканын глобалдашуу жана ДСУ, ЕАЭБ сыяктуу уюмдарга кеңири интеграциялануу шарттарында чет өлкөлүк тажрыйбаны пайдалануу чоң мааниге ээ. Бул жерде автор тигил же бул чет өлкөлүк тажрыйбанын мазмунуна эле эмес, аны Кыргызстандын тажрыйбасында пайдалануу мүмкүндүгүнө басым жасоо зарыл.

“Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун методологиялык маселелери” деп аталган экинчи бапта агроөнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугу жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүгү менен байланышы, агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоо жана аны камсыз кылуунун шарттары, суроо-талаптын калыптанышынын усулдук аспектилери жана анын агроөнөр жай өндүрүшүнүн иши менен байланышы маселелери изилденди.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгү.

Изилдөөнүн предмети: агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү деңгээли жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү, аны жогорулатуунун шарттары, факторлору жана багыттары.

Изилдөө ыкмалары: салыштыруу-аналитикалык, экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, системалык жана кырдаалдык талдоо, эсептик-долбоорлоо, болжолдоо.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүшүнүн учурдагы этабында өндүрүштүн натыйжалуулугу барган сайын курч жана актуалдуу болуп бара жатат. Бул көйгөйдүн курчтугу жана актуалдуулугу, анын коюлушунун өзү биринчи кезекте биздин өлкөдө жеткиликтүү экономикалык потенциал бар экендигин, ошондой эле өндүрүштүк күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин анык бир деңгээлине жетишилгендигин тастыктайт. Бирок экономикалык потенциал менен мамилелердин болушу экономиканын бардык чөйрөлөрүндө жана биринчи кезекте өндүрүштө жыйынтыктуулукту өстүрүү боюнча мүмкүнчүлүктөрдү коомдо жигердүү жана интенсивдүү пайдаланмайынча байгерчиликтин күтүлгөн деңгээлин өз-өзүнөн камсыз кыла албайт.

Продукция өндүрүүнүн натыйжалуулугу менен продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн ортосунда айрым айырмачылыктарга карабастан рынокто аплардын арасында тыгыз байланыш бар. Бул байланыш өндүрүштүн натыйжалуулугун да, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү да жогорулатуунун жолдорун иштеп чыгууга жардам берет. Бул үчүн алгач өндүрүштүн натыйжалуулугун ченөөнүн ыкмаларына кайрылып, андан кийин натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү аркылуу атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү кароого өтөбүз.

Натыйжалуулук өндүрүштүн жыйынтыктарын бул жыйынтыктарга жетүүнү шарттаган чыгымдарга болгон катышын билдирет. Өндүрүштүн жыйынтыктары өндүрүштүк чыгымдар сыяктуу эле түрдүү чоңдуктар менен өлчөнүшү жана бааланышы мүмкүн. Өндүрүштүн натыйжалуулугунун эмгек өндүрүмдүүлүгү, чыгымдардын рентабелдүүлүгү жана өндүрүштүк фонддордун рентабелдүүлүгү, фонд кайтарымдуулугу ж.б. көптөгөн сунуш кылынган жана практикада колдонулуп жаткан көрсөткүчтөрү бар.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүк өндүрүштүн натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрү менен байланышкан синтетикалык көрсөткүч болуу менен бир эле убакта өндүрүштүк чөйрөдө болуп жаткан жараяндарды гана эмес, бүткүл кайра өндүрүү жараянындагы кубулуштарды өзүнө камтыйт. Өндүрүштүн натыйжалуулугу эмгек өндүрүмдүүлүгү, фонд кайтарымдуулугу жана материал кайтарымдуулугу сыяктуу мүнөздөмөлөрүн чогулткан болсо, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн мүнөздөмөлөрү көп учурда рыноктогу сатуу-сатып алуу жараянында көрүнөт. Ошондуктан өндүрүштүн натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү салыштыруу рынокто жүргүзүлөт. Өндүрүштүн натыйжалуулугунун жыйынтыктарын баалоо да, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн мүнөздөмөлөрүн баалоо да дал ушул жерде жүргүзүлөт.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоону төмөнкү деңгээлдерде жүргүзүүгө болот:

1. Андан аркы кайра иштетүүгө тийиш болгон жана сатуунун түрдүү каналдары аркылуу эркин соодага жөнөтүлүп жаткан айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү. Бул учурда бир эле продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү түрдүүчө бааланаары түшүнүктүү, себеби продукциянын керектөөчүлөрү болуп экономиканын түрдүү чөйрөлөрү саналышат. Бир учурда баалоо кардар тарабынан жүргүзүлсө, башка учурда кайра иштетүү ишканасы жүргүзөт. Мындагы айыл чарба продукциясына коюлган талаптар же дооматтар ар бир тараптын кызыкчылыктарынын көз карашынан алганда түрдүүчө болушу мүмкүн.

2. Өнөр жай продукциясынын курамында келип чыгуу теги түрдүүчө болгон продукттар катышкандыгын эсепке алуу менен атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоону салыштырмалуу салмагы боюнча үстөмдүк кылуучу маанини ээлеген продукция боюнча жүргүзүү керек. Эгерде мындай продукциянын теги айыл чарбасында жаралган болсо, анда баалоону айыл чарба сырьёсунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө басым жасоо менен жүргүзүү зарыл. Бирок, кайра иштетүүнүн шарттарында айыл чарба продукциясынын баштапкы касиеттери формасы, даамы, физикалык абалы ж.у.с. боюнча олуттуу өзгөртүүлөргө дуушар болоорун эске алуу керек. Мисалы, катуу алмадан, ошондой эле башка мөмө-жемиштерден жана жашылчалардан чыгарылган сок – бул баштапкы катуу абалдагы айыл чарба сырьёсун суюк абалга келтирүүдөн алынган продукт. Бирок бул учурда даамдык касиеттери кайра тиштетүү технологиясы мүмкүнчүлүк берген тигил же бул даражада сакталат. Данды кайра иштетүү жана ундун түрдүү сортторун алуу жөнүндө да ушундай эле нерсени айтууга болот.

3. Айыл чарбасы менен интеграцияланууда гана эмес, жасалма жол менен алынган тамак-аш продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өзүнчө кароого болот. Бул учурдагы атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоону, биздин оюбузча, продукттардын ушундай категориясына жарай турган критериялар боюнча ишке ашыруу керек. Табигый жана жасалма жол менен алынган продукттарды керектөөнүн пайдалуулугу медицинанын көз карашынан алганда баары бир айырмачылыкка ээ. Ошондуктан баалоодо дал ушул сапат чечүүчү мааниге ээ болушу керек.

4. Агроөнөр жай продукциясын чыгаруучу, өзгөчө айыл чарба сырьёсун кайра иштетүүчү аймактардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү. Территориялык фактор ишкананын жайгашуусунун көз карашынан гана эмес, көп тарабынан айкын туюнтулган административдик-территориялык белгиге ээ болгон өндүрүштү уюштуруунун белгиси боюнча да мааниге ээ. Мисалы, Кыргызстанда 9 административдик-территориялык бөлүм бар, булар боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу статистикалык отчеттуулук жана өндүрүштү башкаруу ишке ашырылат. Мындай шарттарда тигил же бул агроөнөр жай продукциясын чыгарууда территориялардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо зарыл. Мындай зарылчылык дагы түрдүү көмөкчү кызматтарды (мисалы, айыл чарбасын

тейлөө боюнча уюштурулган машина-трактордук парк, ветеринардык кызмат, өсүмдүктөрдү химиялык коргоо кызматы ж.б.) уюштуруу себеби боюнча да пайда болот. Бул ошондой эле инфратүзүм объекттерин, түрдүү логистикалык борборлорду куруу, сооданын чек арага жакын объекттерин ж.у.с. уюштуруу үчүн да зарыл.

5. Агрөнөржай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн түрдүү экономикалык соода бирикмелеринин масштабында баалоо. Мисалы, Кыргыз Республикасы курамында Белоруссия, Россия Федерациясы, Казахстан, Армения жана Кыргызстан болгон Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭС) мүчөсү болуу менен тигил же бул позиция боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн өзүнүн баасына ээ болуусу керек. Бул атаандаштык күрөштө республиканын салмагын аныктоо үчүн гана эмес, интеграциялык байланыштар чөйрөсүндөгү келечектүү стратегияны иштеп чыгуу үчүн да зарыл.

6. Биздин оюбузча, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоонун шарттарынын бири атаандаштыкка жөндөмдүү продукциянын өзгөчө экспорт бөлүгүндө өндүрүүнүн көлөмүнүн потенциалдуу өсүшүн баалоого такалат. Бул талаптар учурдагы экономика барган сайын көбүрөөк эл аралык масштабда интеграцияланып жатканынан келип чыгууда, бул продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн эл аралык рынокто да камсыз кылуу менен байланышкан.

7. Биздин көз карашыбызда, агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоонун дагы бир шарты агроөнөр жай өндүрүшү көп жагынан өлкөнүн жаратылыштык-климаттык шарттарынан жана материалдык-техникалык базаны модернизациялоо мүмкүнчүлүгүнөн, тармактардын натыйжалуу адистешүүсүн аныктоодон жана алардын айыл чарба уюмдарындагы айкалышуусунан түптөлүүчү түзүмдүк саясаттан көз каранды экендигинде турат, бул тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн максималдуу деңгээлин камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өзүнүн усулун карай турган болсок, ал даяр продукцияны даярдап чыгаруу жараянындагы татаал технологиялык, уюштуруучулук, сатуучулук ж.б. өз ара байланыштарга негизделген. Бул байланыштар продукциянын көлөмүн ченөөнүн, сатылуу баасын, керектелүүчү жерди ж.у.с. аныктоонун бирдиги сапатында гана болбостон, алар атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн баасынын сапатында да болот. Башка сөз менен айтканда, рынокко сатуу жана айырбаштоо үчүн алынып чыккан дал ушул даяр продукция атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн тигил же бул даражасын көрсөтүүчү чыныгы маалыматка ээ болот. Муну төмөнкү формула менен ченөөгө болот:

$$qi = \frac{P_i}{P_{i0}} * 100\% \quad (2.1)$$

мында q_i – i -параметр боюнча ($i= 1,2,3,\dots,n$) атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн бирдик параметрдик көрсөткүчү; P_i – талданып жаткан продукция үчүн i -параметрдин

чондугу; P_{io} – керектөө толугу менен канааттандырылган i -параметрдин чондугу; n – параметрлердин саны.

Параметрлер түрдүү жолдор менен бааланышы мүмкүн болгондуктан, нормативдик параметрлер боюнча баалоодо бирдик параметр -1 же 0 деген эки гана маанини кабыл алат.

Мындан продукциянын бир бирдигинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү анык бир керектөөнү канааттандыруунун даражасы менен мүнөздөлөт. Башкача айтканда, суроо-талап түрүндөгү тигил же бул керектөө ушул максатка арналган продукцияны сатып алуу же алмаштыруу жолу менен канааттандырылат. Өз кезегинде керектөөнүн чондуктарын кандайдыр-бир норматив катары кароого мүмкүн.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоодо бирдик керектөөнү канааттандырууну карагандан кийин эки же андан көбүрөөк продуктка болгон керектөөнү канааттандыруунун комплекстүү баалоо зарылдыгы жаралат. Бул, мисалы, бир эле жак бир эле убакта өзүнүн керектөөсүн бир нече товардык баалуулуктардын эсебинен канааттандырууга муктаж болгон же бир эле ишкана бир эле убакта товардык топтордун бир нече түрлөрүн чыгарган учурлар, мындай учурларда бир эле товардын эмес, товарлардын тобунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо талап кылынат. Ушул учурга карата топтук атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоо үчүн төмөнкү формуланы колдонууга болот:

$$\text{ИП} = \prod_{i=1}^n q_{Hi} \quad (2.2)$$

мында ИП – нормативдүү параметрлер боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн топтук көрсөткүчү; q_{Hi} – (1) формула менен эсептелүүчү i -чи нормативдик параметр боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн бирдик көрсөткүчү.

Демек, агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгү тармактын ишинин натыйжалуулугу менен тыгыз байланышта. Андыктан Кыргыз Республикасынын АӨЖКсынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу тармакты инновациялык өнүктүрүү, материалдык-техникалык базаны модернизациялоо, алдыңкы технологияларды кийирүү, рыноктук менен мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин айкалыштыруу шарттарында гана ишке ашары негизделди.

Атаандаштык жөндөмдүүлүгү тармактын, ишкананын, продукциянын деңгээлинде бааланышы мүмкүн. Тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн критерийлери болуп продукцияны сатуунун көлөмү, кирешелүүлүк көрсөткүчтөрүнүн жогорулашы, экспорттун көлөмү, кайра иштетүү өнөр-жайынын экспортуна салык жана бажы келип түшүүлөрүнүн өлчөмү саналат. Агроөнөр жай продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгү продукциянын сапаты, баасы жана керектөөчүлөрдүн канааттануу даражасы менен бааланат.

Продукциянын, ишкананын, тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун комплекстүү, эксперттик, салыштыруу, интегралдык ж.б. көптөгөн ыкмалары белгилүү. Атаандаштыктын кайсы деңгээли, кандай ыкма менен бааланып жатканына карабастан, эң башкысы, анын бардык аспектилерин бир мезгилде, системалуу, комплекстүү талдоо зарыл

экендигин белгилей кетүү зарыл. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоо ыкмасын анын продукциясына болгон рыноктук суроо-талапты канааттандырууну эске алуу менен тактоо жана толуктоо сунуш кылынды.

Изилдөөнүн **“Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн азыркы абалын жана анын рынок шарттарында аракеттенишин баалоо”** деп аталган үчүнчү бапда республиканын агрардык секторунун абалы жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү, айыл чарбасы менен интеграциялануу шарттарында тамак-аш өнөр жайынын иши, агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын реализациялоодо логистикалык борборлордун ролу жана алардын продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасири каралды.

Агрардык сектордун продукциясына карата атаандаштык жөндөмдүүлүгү продукцияны өстүрүүдөн бир топ мурда, б.а. атаандаштык артыкчылыктарына ээ болгон айдоо аянттарын тандоодон баштап калыптана баштайт. Аларга топурактын түшүмдүүлүгү, өндүрүштүн рынокко жакындыгы, сатып алуучулардын каалоолоруна ылайык келиши, сактоо жана ташуу шарттары ж.б.у.с. кирет. Мунун баары акыры келип акыркы керектөөнүн баасына таасирин тийгизет. Ошондуктан рынокто минималдык баа суралган продукция эмес, пайдалануу мөөнөтү ичинде минималдык баага ээ болгон продукция атаандаштыкка жөндөмдүү болот.

Мындан продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоону айыл чарба продукциясын өстүрүүдөн баштап, кайра иштетүү, ташуу жана продукцияны сатуу жана ташуу чыгымдарын, ошондой эле өндүрүүчүлөр менен ортомчулардын пайдасын төлөөнү акыркы керектөөчү жүргүзөт экендиги келип чыгат. Ошондуктан мындай баалоо, биздин оюбузча, бир жагынан, комплекстүү болушу, экинчи жагынан бардык деңгээлдерди, б.а. функционалдык жана уюштуруучулук деңгээлдерди чагылдырышы керек. АӨЖК атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун дагы бир өзгөчөлүгү айыл чарбасынын аймактык белги боюнча уюштурулушу менен байланышкан. Натыйжада агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн төмөнкүдөй баалоого болот (3.1-сүрөт).

Булагы: автор тарабынан түзүлдү.

3.1-сүрөт. АӨЖ өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлдери

Чиймеден көрүнүп тургандай, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлдерин агроөнөр жай өндүрүшүнүн объектилеринин мейкиндикте жайгашуусуна карап шарттуу түрдө функционалдык жана уюштуруучулук деңгээлдерге бөлүп кароого болот.

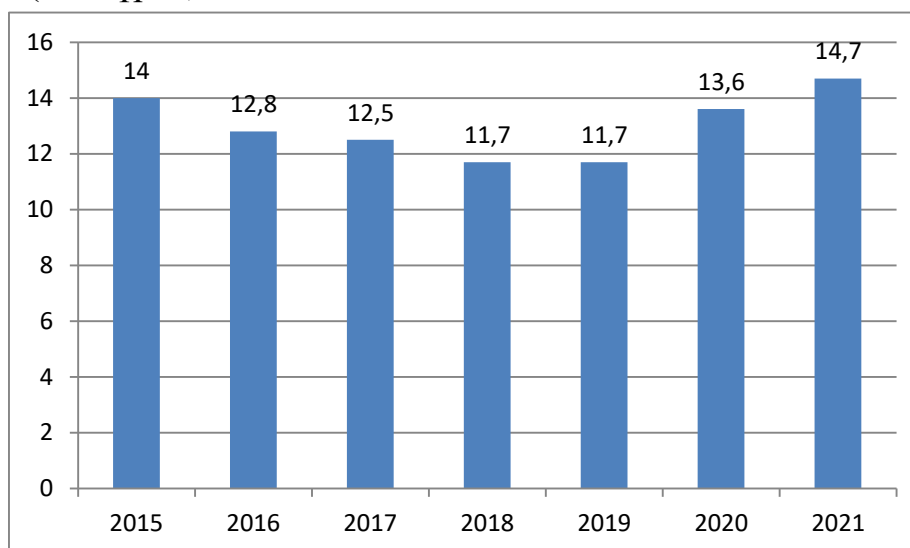
Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлине факторлордун таасиринин анализинде АӨЖКинин регионалдык деңгээлине карата факторлордун таасир тийгизүүсүнүн багыттарын азыркы экономикалык кырдаалды эске алуу менен өзгөчө бөлүп көрсөтүү зарыл. Иште өндүрүш факторлорунун төмөнкү детерминанталары каралды: инвестициялар, инновациялар, тектеш жана колдоо көрсөтүүчү тармактардын өнүгүүсү, агрардык саясат.

Өз кезегинде, детерминанталар өздөрү региондо түзүлгөн шарттарга жараша регионалдык АӨЖКинин атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн ар түрдүү деңгээлин камсыз кылышы мүмкүн, мазмунуна карап экономикалык, уюштуруучулук, саясий, укуктук, социалдык жана маданий шарттарды айырмалоого болот. Андан ары атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлдери (функционалдык, уюштуруучулук) боюнча да, АӨЖКинин ар бир түзүүчүсү (айыл чарбасы, кайра иштетүү, инфраструктура жана башкалар) боюнча да фактордук анализ жүргүзүү зарыл.

Кыргызстан үчүн республиканын экономикасынын агрардык секторунун маанилүүлүгүн эске алуу менен бул тармактын атаандаштыкка

жөндөмдүү абалына жетүү стратегиясы азыркы мезгилде жана жакынкы келечекте приоритеттүү маселелерге кирет. Мында биринчи кезекте өлкө үчүн айыл чарбасынын өндүрүштүк потенциалын баалоо маанилүү.

Чарбалардын натуралдашуусу барган сайын тышкы рынок менен, жана кайра иштетүү ишканалары менен ажырымдын күчөшүнө алып келген. Буга өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын кайра иштетүүгө жөнөтүлгөн бөлүгү анын 15% жетпейт экендиги далил болот. Экинчи жагынан алганда бул айыл чарба продукциясынын дүң кошумча наркынын кыскарышына шарт түзөт (3.2-сүрөт).

Булагы: КР айыл чарбасы. - Бишкек, 2022.

3.2-сүрөт. Айыл чарба продукциясынын дүң кошумча наркы (ИДПга % менен)

Сүрөттөн көрүнүп тургандай, 2021-жылы айыл чарба продукцияларынын дүң кошумча наркынын үлүшү республиканын ички дүң өнүмүндө 12,1 пайызды түзгөн, бул 2015-жылга салыштырмалуу 0,9 пайыздык ченемге, 2015-жылга салыштырмалуу 3,5 пайыздык ченемге аз.

Өнөр жай системасында Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясы алдыңкы орунду ээлейт; 2021-жылдын башына карата өндүрүш тармагы азык-түлүк продуктуларын (суусундуктарды кошкондо) жана тамеки буюмдарын өндүрүүчү ишканалардын үлүшү, продукциянын жалпы көлөмүндө 16,0 пайызды түздү же ал 26,0 млрддан ашты.

Анализден көрүнүп тургандай, учурда кайра иштетүү тармагында 9388 ири, орто жана кичи ишканалар иштешет. Алардын ичинен региондор боюнча: Баткенде - 544, Жалал-Абадда - 1092, Нарында - 533, Ошто - 2359, Таласта - 196, Ысык-Көлдө - 522, Чүйдө - 1637, Бишкекте - 2067 жана Ошто - 428. Кайра иштетүүчү ишканалардын уюштуруу формалары жана масштабдары өзгөчө кызыгууну жаратат. Республика эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, агроөнөр жай тарыхый жол менен өнүгүп, 95% дан ашыгы мини-ишканалар болуп саналат, бул ишкердик ишмердүүлүктү жайылтууга жакшы таасирин тийгизет. Бирок, практика көрсөткөндөй, экономикалык иштин натыйжалары ишканалардын көлөмүнө пропорционалдуу эмес. Чакан ишканалар мобилдүү жана өзгөрүүлөргө оңой ыңгайлашкандыктан, өндүрүш каражаттарынын бөлүштүрүлүшүнөн жана өндүрүш ишинин чечүүчү

багыттары үчүн шаймандардын жана технологиялардын начар топтолушунан улам каражаттарды натыйжалуу сарптоону камсыз кыла албайт.

Изилденген мезгил ичинде өнөр жай продукцияларынын, айрыкча тамак-аш өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү Кыргызстандын Евразия биримдигине (ЕАЭБ) киришине байланыштуу олуттуу сыноолорго туш болгону байкалат, мындай милдет ЕАЭБдин экономикалык мейкиндигинин чегинде, башкалар сыяктуу эле, азык-түлүк товарларын сатуу ЕАЭБ стандарттарына ылайык жүзөгө ашырылышы керек эле. Тамак-аш азыктары үчүн, бул азык-түлүк продукцияларын өндүрүүчү жана ЕАЭБ рынокторуна чыгууну талап кылган бардык ишканалар айыл чарба продукцияларын өстүрүүдөн баштап, сатыкка чыгарылган өнөр жай продукциясын таңгактоого чейинки талаптарды камтыган техникалык регламенттерди сакташы керек экендигин билдирет. Кыргызстан ЕАЭБге кирген учурда дагы, 9 гана тамак-аш өнөр жай ишканалары техникалык регламенттерди аткарышкан. Калган ишканалар өндүрүлгөн продукциянын ЕАЭБ стандарттарында каралган сапат мүнөздөмөсүнө шайкештигин текшерүүдөн өтүшү керек болчу.

Биздин республикабыз ЕАЭБге киргенден бери техникалык регламенттерди камсыздоо иштери уланууда. Демек, эгерде 2015-жылы техникалык регламенттерди 27 гана өнөр жай ишканалары аткаrsa, 2021-жылы 42 ишкана ЕАЭБдин талаптарын аткарган. Ишканалардын ишмердүүлүгүн мүнөздөөчү негизги көрсөткүч болуп табигый жактан алганда өндүрүштүн көлөмү саналат (3.1-таблицада көрсөтүлгөндөй).

3.1-таблица. Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүү

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Эт жана тамактык субпродуктары, т	13101	13282	13849	13336	14011	14040	13521
Колбаса азыктары, т	3 038	3287.6	3904.5	5595	7474.9	8957	9982
өсүмдүк майы, т	13840.9	11521.4	11252.5	11743.1	9420.5	7184	7889
Бардык түрдөгү жууган май, т	2112.7	3130.6	4623.4	4422.4	5621.1	8174	8054
Иштетилген суюк сүт, т	31615.8	36585.3	31412	38352.3	40471	66376	65073
6 пайыздан жогорку майлуулуктагы коюлтулбаган же таттууланбаган каймактар, т	62.2	489.8	495.8	1156.9	2147.6	3298	3015
Бардык типтеги сырлар, т	3 615.7	4109.7	3908	4105.4	3628.9	7443	7320
Дан өсүмдүктөрүнүн уну, миң т	273	269	270.7	188.5	154.4	153,6	145,5
Жаңы бышкан нан, т	101,4	96,2	98,0	105,5	108,0	99,2	74,7
Шоколад, канттан жасалган кондитер азыктары, т	1 115	1806	3208.8	2269.2	1964	1852	1526
Сухарлар жана печениелер, кондитер азыктары жана узак убакытка сакталган	5 879.2	6134.1	6675.4	6149.6	6786.1	7602	9809

пирожныйлар, т							
Кант, т	24355.5	67721.1	100 357.8	122 537.9	99699.3	51,3	64,9
Макарондор, кесме, кускус жана ушул сыяктуу ун азыктары, т	16 022.1	13819.2	15405.6	11403	15333.7	13566	18548
Коньяк, миң л	611.1	696.7	902.8	1256.8	942	761	982
Минералдык жана газдалган, таттууланбаган жана ароматташтырылбаган суулар, миң л	36756.3	32650.4	34772	44357.8	44261.5	38957	48448
Алкохолсуз суусундуктар	101887.9	108234.6	118872.5	126769.1	128268.3	128431	162916
Ферменттештирилген тамеки, т	0,1	0,3	0,1	0,9	0,3	0,03	0,3
Папиростор жана сигареталар, млн. даана	—	6	—	—	—	—	—
Тартуучу тамеки, т	—	—	—	—	—	—	—

Булак: "Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитети -2022ж.

Таблицанын маалыматтарынан көрүнүп тургандай, азык-түлүк өндүрүү негизинен азык-түлүк товарларына болгон суроо-талаптан, ошондой эле алардын ички жана тышкы рыноктордогу атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнөн көз каранды. Биздин байкоолор биздин өлкөдө тамак-аш өндүрүшү туруктуу мүнөзгө ээ боло электигин көрсөттү. Буга бир катар түшүндүрмөлөр бар:

Биринчиден, продукцияны өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн ортосунда бир нече жылдан бери келишимдик мамилелер али орной элек. Айрыкча, тышкы рынок жана жогоруда айтылгандай, техникалык регламенттерге байланыштуу жеткирүү шарттарынын өзгөрүшү үчүн. Экинчиден, узак мөөнөттүү туруктуу жана ишенимдүү интеграциялык байланыштарды камсыз кылууда олуттуу кемчиликтер бар. Азык-түлүк өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн ортосунда гана эмес, айыл чарбасы менен кайра иштетүүнүн ортосунда дагы.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана интеграциялык байланыштарды талдоодо өндүрүш ишинин регионалдык фактору чоң мааниге ээ. Агроөнөр жай өндүрүшү, экономиканын башка тармактарынан айырмаланып, айыл чарба ишканаларын жана тамак-аш азыктарын кайра иштетүүчү ишканаларды жайгаштыруу жагынан да, интеграциялык байланыштарды түзүү жагынан да айкын мүнөзгө ээ. Төмөндө Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча азык-түлүк өндүрүшүнүн көлөмү келтирилди (3.2-таблица).

3.2-таблица. Кыргыз Республикасынын аймактарында тамак-аш өндүрүшүнүн көлөмү (миң сом)

	2017	2018	2019	2020	2021
Кыргыз Республикасы	25140610,3	22332907,3	24835192,2	23129305,4	30211509,3
Баткен областы	448414,6	460808,8	487743,1	503665,8	469148,1

Жалалабад областы	1064167,1	834852,7	984648,0	940724,6	810894,0
Ысык-көл областы	727830,7	818959,5	849005,5	816203,6	965138,8
Нарын областы	92424,0	102070,6	102095,9	111779,3	119130,9
Ош областы	422515,3	430377,9	414522,5	416500,2	405830,8
Талас областы	351574,2	382828,4	469249,9	333686,8	403589,0
Чүй областы	78193547,9	8983793,2	9798979,6	9433997,1	11899813,9
Бишкек шаары	9586320,0	9867924,4	11126370,2	10007380,2	10357850,7
Ош шаары	592306	451291,8	6025777,5	565367,8	4780113,1

Булагы: "Кыргыз Республикасынын өнөр жайы" жыйнагы, 2022

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, азык-түлүк өндүрүшүнүн көлөмү Нарын облусунан башка жерлерде жылдан жылга өзгөрүлүп турат. Бул бир топ себептерге байланыштуу, алардын арасында салыштырмалуу жогорку үлүш чийки зат сатып алуунун абалына туура келет. Эгерде тамак-аш өнөр жайы ишканалары чийки зат менен туруктуу камсыздалса, анда өнөр жай продукциясынын көлөмү туруктуу болот деп болжолдоо керек. Өз кезегинде, айыл чарба чийки заттын сатып алуу белгилүү бир тобокелчиликке дуушар болот, аны алдын-ала божомолдоого мүмкүн эмес, анткени, ал климаттык шарттар жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө таасир этүүчү кокустук факторлордон көз каранды болот.

Республиканын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизген көйгөйлүү маселелер катары сырьенун сапатынын төмөндүгүн, чарбалар аралык интеграциянын жоктугун, логистиканын анча өнүкпөгөндүгүн, жабдууларды модернизациялоо үчүн каражаттардын жетишсиздигин, башкаруу механизмдеринин так эместигин белгилөөгө болот.

Айыл чарбасынын эң маанилүү потенциалы болуп себүү аянттары саналат, алар бир жагынан ылайыктуу климаттык шарттарга ээ болгон табигый ресурстар, алар өлкөнүн ар кайсы аймактарынын табигый жайгашкан жерлери болсо, экинчи жагынан, жер ресурстарын пайдалануу белгилүү бир өсүмдүктү өстүрүү үчүн жер ресурстарын бөлүштүрүү, жерди коргоо менен байланышкан экономикалык иш-аракеттерге байланыштуу топурактын сакталышына, агротехникалык ченемдерге, сугат жерлеринен ж.б.көз каранды болот. Табигаттын белектери менен агрегаттын агротехникалык ыкмаларынын айкалышы агрардык сектордун экономикалык жана маркетингдик иш-аракеттеринин максаттарына жооп бере турган өндүрүштүк потенциалды жаратат. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты төмөндө келтирилген (3.3-табл.).

3.3-таблица - Айыл чарба эгиндеринин айдоо аянттары (миң гектар)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Чарбалардын бардык түрлөрү							
Бардык айдоо аянты	1 185,9	1 192,4	1 207,1	1 214,9	1 216,7	1223,6	1226,2
Дан өсүмдүктөрү	576,0	558,0	547,3	553,4	554,2	573,6	580,8
анын ичинен:							
буудай	297,3	270,4	250,2	253,8	240,1	247,5	250,6

арпа	173,9	184,6	194,5	193,1	206,4	219,2	222,9
сулу	1,5	1,0	0,9	1,1	1,0	1,2	1,2
дандык жүгөрү	102,3	101,7	101,4	105,1	106,4	105,2	106,0
таруу	0,0	0,0	0,0	0,0	0,07	0,2	0,1
башка дан өсүмдүктөрү	1,0	0,3	0,3	0,3	0,2	0,1	0,0
Күрүч	8,6	9,9	10,7	11,4	11,3	11,9	12,4
Дан буурчак	57,3	56,5	58,8	61,6	62,2	62,0	60,7
Кара күрүч	0,04	0,02	0,1	0,02	0,0	0,01	0,01
Кант кызылчасы (фабрикалык)	5,0	11,3	17,5	16,3	14,4	8,4	10,3
Май өсүмдүктөрү	42,9	38,3	34,2	29,9	26,0	19,5	17,1
Пахта	14,3	16,6	20,6	23,0	24,4	21,7	19,2
Тамеки	0,6	0,2	0,6	0,7	0,4	0,4	0,4
Картошка	84,5	82,2	83,0	84,4	79,2	76,3	74,9
Жашылчалар	51,5	51,5	52,0	52,0	53,4	52,9	54,3
Бакча өсүмдүктөрү	11,3	10,6	11,6	11,2	10,9	11,6	10,9
Башка өсүмдүктөрү	0,7	0,9	1,0	0,8	1,0	0,8	0,9
Тоютгук өсүмдүктөрү	333,2	356,4	369,7	370,1	379,4	384,8	384,3
анын ичинен:							
көп жылдык чөптөр	285,5	305,9	322,6	330,6	332,9	337,2	339,9

Булагы: КР айыл чарбасы, 2022

Жогорудагы таблицада келтирилген маалыматтардан көрүнүп тургандай, акыркы 5 жылда айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты өлкөнүн дээрлик бардык аймактарында тоо этектериндеги зоналарды сугаруу менен жаңы жерлерди айыл чарба жүгүртүмүнө киргизүүнүн эсебинен 26,7 миң гектарга көбөйгөн.

Илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү, өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин өсүшү менен материалдык ресурстарды жана маалымат агымдарын башкаруунун конкреттүү функцияларын аткарган көз карандысыз логистикалык борборлор пайда болду. Чет мамлекеттердин тажрыйбасы көрсөткөндөй, товар жүгүртүүдө артыкчылык берилген продукциянын көпчүлүгү логистикалык борборлор аркылуу өтөт. Логистикалык борборлор продукциянын керектөөчүсү менен, ошондой эле транспорттун ар кандай түрлөрү аркылуу жүктөрдү ташуу пункттары менен байланыш түзүүдө абдан маанилүү ролду ойнойт.

Анализ акыркы жылдары аймактарда логистикалык борборлордун өнүгүүсү башталганын көрсөттү, бул борборлордун өндүрүүчүлөрдүн объектилерине жакын экендиги оң бааланат. Буга байланыштуу республикалык жана регионалдык маанидеги, ошондой эле жергиликтүү деңгээлдеги 3 типтеги болжолдонгон логистикалык борборлорду карап чыгуу максатка ылайыктуу. Эң маанилүү долбоорлор деп биз төмөнкүлөрдү эсептейбиз (3.4-таблица).

Логистикалык борбордун кийинки долбоору Ат-Башы айылынан 39 км жана Нарын шаарынан 85 км алыстыкта жайгашкан логистикалык борбордун долбоору болуп саналат. Архитектуралык-пландоо иштери бүткөн. Ага КЭРден келген товарлардын топтолушунан тышкары, экспортко айыл чарба

продукцияларынын ири партиялары жеткирилет. ЕАЭБ Нарын облусун экспортко эт жана сүт азыктары менен камсыз кылууда жардам берет. Долбоордун болжолдуу наркы 10 500 000 АКШ долларына бааланган.

3.4-таблица – Логистикалык борборлордун эң маанилүү долбоорлорунун тизмеси

№ 1 долбоор

Долбоордун аталышы	Ош жана Бишкек шаарларында логистикалык борборлорду куруу
КР тарабынан жооптуу	Транспорт жана коммуникациялар министрлиги
Бюджети	30 000 000 АКШ доллары (ар бир ЛБ үчүн 15 000 000)
Долбоордун программасы	Евразия экономикалык бирлигинин алкагында Ош шаарында жана Бишке шаарында логистикалык борбор куруу. Долбоор Европа шериктештигинин «Борбор Азиянын эл аралык логистикалык борборлору» ТРАСЕКА долбоору менен байланышкан

№2 долбоор

Долбоордун аталышы	МЖӨ алкагында «Торугарт» чек ара өткөрүү пунктунда заманбап бажы-логистика борборун куруу
Жооптуу	Экономика Министрлиги

Дагы бир долбоордун узак мөөнөттүү келечекке катышуучулары катары Азербайжан, Армения, Болгария, Грузия, Казакстан, Кыргызстан, Молдова, Румыния, Тажикстан, Түркмөнстан, Түркия, Өзбекстан, Украинаны атоого болот. Долбоор Ош шаарында (аэропорттун жанында жана Өзбекстан менен чектешкен жерде) эл аралык транспорттук-логистикалык борборун түзүүнү көздөйт.

Ош шаарында Кыргыз-Орус фондунан инвестицияларды тартуу менен логистикалык борборду түзүү боюнча инвестициялык долбоор даярдалууда. Долбоордун алкагында 35 миң тонна жашылчаны сактоо жана кайра иштетүү каралган. Алдын ала эсептөөлөр боюнча, долбоордун наркы 28 миллион АКШ долларын түзөт. Борбор транспорттук коммуникациялардын көз карашы боюнча бир катар артыкчылыктарга ээ болгон "Текстильщик" ААК аймагында жайгашкан. Аэрофлот ААК "Текстильщиктин" жанында жайгашкан, жолдун бардык тарабынан темир жол линиясы өтөт. Негизги жана көмөкчү жайларды жайгаштырууга жетиштүү жер аянты бар.

Жакында Араван районунда сыйымдуулугу 400 тонна жашылчаларды сактоочу кампа пайдаланууга берилди. Сактоочу жайлар заманбап технологиялар менен жабдылган, бул технологиянын сакталышынын температуралык режимин сактоого мүмкүндүк берет.

Ушундай эле логистикалык борборду Чек-Абад айылында 200 тонналык жеке ишкер түзгөн. Ушул эле 200 тонна сыйымдуулуктагы жашылча сактоочу жай Гүлбар айылында курулган.

Жашылча дүкөндөрү коммерциялык негизде иштейт деп айтуу керек, б.а. жашылча дүкөндөрүнүн ээлери кардарлар менен белгиленген тартипте сактоо мөөнөтүн көрсөтүү менен ар кандай шарттарда келишим түзүшөт. Көбүнчө жашылча дүкөндөрүнүн ээлери же түшүм жыйноо учурунда жашылчаларды сатып алып, товарларды өз каалоосу боюнча сатышат, же

кардарлар кызмат көрсөтүүлөр үчүн акы төлөп, өз жарандарына ылайык сатышат.

Мындай кызмат жашылча саткан дүкөндөрдүн ээлери үчүн дагы, кардарлары үчүн дагы пайдалуу, анткени эки тарап тең мындай операциялардан белгилүү бир артыкчылыктарга ээ болушат. Негизги бенефициарлар - жыл ичинде белгилүү сапаттагы жашылчаларды сатып алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон продукциянын керектөөчүлөрү.

Логистикалык борборлордун кызмат көрсөтүүлөрүнө болгон муктаждык жылдан жылга өсүүдө, бул түшүнүктүү, анткени мындай кызматтар практика көрсөткөндөй, көптөгөн чет өлкөлүк тажрыйбалар логистиканын иштешинин натыйжалуулугун гана эмес, ошондой эле сатуучулар үчүн да, керектөөчүлөр үчүн дагы ушундай кызматтарга муктаждыкты көрсөттү. Чындыгында, керектөөчү жашылча-жемиштердин бышып жетилген мезгилинде гана эмес, бүткүл календардык жыл бою жашылча-жемиштерди колдонууну каалайт. Жашылча-жемиш өстүрүүнүн жаратылыш мүнөзү алардын жыл бою бирдей сарпталышына жол бербейт. Ошондуктан, логистикалык борборлордун кызматтары жардамга келишет. Ошол эле учурда, жашылча-жемиш сатуучулар менен сатып алуучулардын өз ара пайдасы, алардын координаттарынын тийиштүү кесилиштерин өз убагында жана калктын сатып алуу жөндөмү менен камсыз кылуу аркылуу камсыз кылынат. Демек, республиканын дээрлик бардык региондорунда логистикалык борборлорду түзүү үчүн ишкерлердин жанданышы табигый нерсе.

Эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй, логистикалык борборлорду куруу зарыл болгон инфраструктура болгондо гана мүмкүн болот, айрыкча азык-түлүк коопсуздугу, тамак-аш стандарттары, санитардык, фитосанитардык жана ветеринардык маселелер. Ошондуктан, логистикалык борборду ишке ашыруу жана куруу боюнча планды иштеп чыгууда инфраструктуранын статусун укуктук документтер (мыйзамдар, ченемдик актылар, техникалык нормалар жана стандарттар), административдик механизмдер (компетенттүү органдар, жооптуу мекемелер), техникалык каражаттар (техникалык көзөмөлдөөчү органдар жана лабораториялар) түрүндө карап чыгуу зарыл.

Демек, агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн биринчи кезекте соода-логистикалык борборлорун түзүү; ата мекендик өндүрүүчүлөргө колдоо көрсөтүү; экспортко стимул түзүү, тармакта атаандаштыкты өнүктүрүү чараларын ишке ашыруу зарыл. Жеңилдетилген насыя, пайызсыз насыя, мамлекеттик кайтарымсыз насыялар, гранттык программалар, салыктык жеңилдиктер, жана мыйзам базасын өркүндөтүү чаралары Кыргыз Республикасынын АӨЖКин өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Изилдөөнүн төртүнчү бапы **“Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдору”** деп аталып, анда агрардык сектордо атаандаштык артыкчылыктарын түзүүнүн негизги багыттары сунуш кылынып, тамак аш тармагынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлорду жүзөгө ашыруу маселеси

иликтенди, айыл чарба продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун фактору катары аларды сатууга стимул жасоо механизмдери каралды.

Агрардык сектордо атаандаштык артыкчылыктарын түзүү экономикалык потенциалды түзүү дегенди билдирет, аны жүзөгө ашыруу рынокто айыл чарба продукцияларынын атаандаштарына салыштырмалуу продукцияны сатууга мүмкүнчүлүк берген кырдаалды жаратат.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугуна жетишүү айыл чарба тармагында гана эмес, ошондой эле айыл чарба иш-аракеттери киргизилгенге чейин жана андан кийин анын чегинен тышкары дагы узак убакытты жана биргелешкен иш-аракеттерди талап кылары анык. Бул өз кезегинде стратегиялык максаттарды иштеп чыгууну талап кылат. Биз стратегияны компаниянын мүмкүнчүлүктөрүн анализдөө, максаттарды тандоо, пландарды иштеп чыгуу жана түзүү, ошондой эле, иш-аракеттердин ар бир чөйрөсүндө атаандаштык артыкчылыктарын түзүү боюнча чараларды ишке ашыруу процесси деп түшүнөбүз. Бул процессти чийме түрүндө төмөнкүдөй чагылдырууга болот (4.1-сүрөт):

4.1-сүрөт. Агрардык сектордо атаандаштык артыкчылыктарынын стратегиясын иштеп чыгуунун этаптары

Булагы: автор тарабынан түзүлдү

Чиймеден көрүнүп тургандай, ар кандай иш-чаралардын башаты болуп, иштин жетишилген деңгээлин камтыган, жүргүзүлүп жаткан иш-чаралардын маңызын талдоо иштери саналат, биздин темага байланыштуу бул айыл чарба иш-аракеттеринин өсүмдүк жана мал чарбачылыгындагы атаандаштык артыкчылыктарына тиешелүү.

Адистештирүү өндүрүштү уюштуруунун жана жайгаштыруунун прогрессивдүү формасы гана болбостон, келечекке негизделген стратегиялык милдеттерди иштеп чыгуунун негизи катары кызмат кылары анык. Буга байланыштуу, биздин оюбузча, бүткүл республика боюнча, ошондой эле ар бир региондун ичинде рынок мамилелерин эске алуу менен өсүмдүк жана мал чарбачылыгын райондоштуруунун жана адистештирүүнүн жаңы вариантын жүргүзүү максатка ылайыктуу болот.

Биздин оюбузча, айыл жериндеги агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда белгилүү бир пайда бар, анда институттук инновацияга байланыштуу төмөнкү иш-чаралар:

- бирдей укукту камсыз кылуучу жаны механизмдер, себеби ушул учурга чейин кичинекей менчик ээлери рыноктун бирдей катышуучусу боло алышпайт;

- чакан дыйкандарга кредиттик ресурстарга жеткиликтүүлүктү камсыз кыла турган каржы жаатындагы инновациялар, алар пайыздык чендердин олуттуу төмөндөшүнө карабастан (22% дан 10го чейин), көптөгөн дыйкандар үчүн дагы деле болсо жеткиликтүү эмес;

- аба-ырайынын шарттарынан келип чыккан индекстелген камсыздандыруу чыгымдарын башкаруу, анткени азыркы учурда бул жааттагы айыл чарба иш-аракеттеринин тобокелдиктери Кыргызстандын практикасында эске алынган эмес;

- жергиликтүү рынокторду түзүү менен рынок мейкиндигин кеңейтүү;

- рынок механизмдин тереңдетүү максатында чакан дыйкан чарбалары (ФКН) тарабынан алынган кызмат көрсөтүүлөрдү диверсификациялоо.

Агрардык сектордо атаандаштык артыкчылыктарды узак мөөнөттүү инвестициялоонун натыйжасында түзүүгө болот. Финансылык кызматтарды (аманат системалары, насыя өнүмдөрү, каржылык операциялар жана акча которуу кызматтары) жеткиликтүүлүктү кеңейтүү алардын натыйжалуу технологияларды колдонуу жана ресурстарды кайра бөлүштүрүү мүмкүнчүлүгүн жогорулатат.

Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча эң маанилүү иш-чараларга айылдык ишкердикти каржылоонун жеткиликтүүлүгүн кеңейтүүнү жана насыя берүү чөйрөсүндө гана, анын ичинде агрардык сектор менен финансылык жана банктык мамилелерди өркүндөтүү жолу менен, ошондой эле ишкердик чөйрөсүндө маалыматтык технологияларды өркүндөтүү кирет. Маалыматтык технологиялар айылдык баалуулуктар тизмегине финансылык кызматтарды жайылтуу үчүн көптөгөн жолдорго өбөлгө түздү. Анын үстүнө, мындай иш-чаралар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Таза Коом" - 2040-жылга чейинки "40 кадам" иш-чараларына толугу менен шайкеш келет, анда каржылык операциялардын ачыктыгына жетишүү, ошондой эле санарип технологияларын колдонуу каралган.

Агроөнөр жай комплексинин ичинде жана андан тышкары жерлерде айыл чарбасынын интеграциялык байланыштарын эске албастан, айыл чарба ишинин атаандаштык артыкчылыктарына жетишүүгө болбойт экенин белгилей кетүү зарыл. Агроөнөр жай комплексинин өзөгү болгон айыл чарба биринчи кезекте айыл чарбасын техника, минералдык жер семирткичтер, химиялык коргоо каражаттары, ветеринардык дары-дармектер жана башкалар менен камсыз кылган чөйрөлөр менен байланыштуу. Мунун бардыгы рынок механизми аркылуу ишке ашкандыктан, өндүрүш каражаттарынын натыйжалуу рынокторду уюштуруу чоң мааниге ээ.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү көптөгөн компоненттер жана алардын мүнөздөмөлөрүнүн ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Негизги компоненттерге агрардык сектордо өндүрүлгөн айыл чарба азыктары жана өнөр жайда айыл чарба продукциясын кайра

иштетүүнүн натыйжасында өндүрүлгөн өнөр жай продукциясы кирет. Демек, айыл чарба өндүрүшүнүн жана жеке өнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өзүнчө карасак болот.

Кайра иштетүү өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги багыттарын санап кетели. Биздин оюбузча, алар биринчи кезекте рыноктук миссияларды жүзөгө ашыруу менен байланыштуу, ага ылайык товарларды өндүрүүнүн эффективдүүлүгүн камсыз кылууга жана аларды бөлүштүрүү каналы аркылуу керектөөчүлөргө эң чоң экономикалык натыйжаларды алуу үчүн жайылтууга багытталат. Албетте, буга "өндүрүүчү - керектөөчү" чынжырындагы ар бир участокто атаандаштык артыкчылыктарын түзүү жана кирүү рыногунда ушул артыкчылыктарды ишке ашыруу аркылуу гана жетишүүгө болот.

Биздин оюбузча, кайра иштетүүчү ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү биринчи кезекте техникалык регламенттердин шарттарын аткаруу жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн рынокторунда эркин сатуунун кепилдигин камсыз кылган ЕАЭБ стандарттарына шайкештик сертификатын алуу менен камсыз кылынышы керек. Кийинки кадам эл аралык стандарттарды камсыз кылууга өтүү керек.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн бир бөлүгү товарлардын баасы болгондуктан, республиканын алдында өндүрүлгөн товарлардын баасын төмөндөтүү боюнча татаал милдеттер турат. Буга ар кандай жолдор менен, анын ичинде кайра иштетүүчү ишканаларды сарамжалдуу жайгаштыруу жана кооперациянын концентрациясын жана өндүрүштүк иш-аракеттерди айкалыштыруу боюнча уюштуруу иш-чараларын жүзөгө ашыруу аркылуу жетишүүгө болот.

Кыргызстандын экономикасынын эл аралык рынокто атаандаштыкка туруштук бере турган тармактарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

- экологиялык жактан таза тамак-аш азыктарын, эт жана сүт, мөмө-жемиш унун, кант жемиштерин жана мөмө-жемиш азыктарын өндүрүү, алар үчүн коңшу республикалардан айырмаланып, ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Бул, мисалы, ар кандай пестициддер, химикаттар, минералдык жер семирткичтер менен салыштырмалуу булганбаган топурактын катмары; өсүмдүктөрдү сугаруу жана жаныбарларды ичүүсү үчүн салыштырмалуу таза аба жана суу;

- эт жана сүт азыктарын өндүрүү жайыттардын кенири аймактарынын экологиялык таза тоют ресурстарын пайдаланууга негизделген, бул малдын ден-соолугуна пайдалуу таасир тийгизүүчү азык заттар менен өстүрүү үчүн шарттарды түзөт;

- чыгымдарды арзандатуу максатында, ошондой эле керектөөчүлөрдүн буйрутмасы менен тамак-аш өнөр жайы өндүрүшүн адистештирүү;

- баштапкы сапаттагы инновациялык продукцияны берүүнүн эсебинен кайра иштетилген продукцияга суроо-талапты калыптандыруу;

- кайра иштетүүчү ишканаларды чийки зат булактарына жакын жайгаштыруу, бул айыл чарба сырьелорунун баштапкы керектөө касиеттерин сактоого өбөлгө түзөт;

- өнүмдөрдүн балансталган өндүрүшүн жана сатылышын камсыз кылуу максатында, керектөөчүлөрдүн, анын ичинде тышкы керектөөчүлөрдүн табитин, артыкчылыктарын жана сатып алуу жөндөмдүүлүгүн изилдөө.

Продукция өндүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу чаралары татаал мүнөзгө ээ болгондуктан, алар курамы жана мазмуну боюнча, эң негизгиси, алардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүнө тийгизген таасири жагынан натыйжалуу болушу керек. Мындай чараларга өндүрүш тутумунун кирешелүүлүгүнө жетишүү, ишкананын инвестициялык жагымдуулугун түзүү, сапатты башкаруу, бизнести башкаруу жана башкалар кирет.

Жалпылап айтканда АӨЖКинин атаандаштыгын жогорулатуу жолдору катары тармакты инновациялык өнүктүрүү, керектөөчүлөрдүн суроо-талабына жана төлөө жөндөмдүүлүктөрүнө туура келген арзан жана сапаттуу продукцияларды өндүрүү, чарбаларды тыгыз интеграциялоо жана кластерлештирүү менен чыгымдарды азайтуу, агроөнөр жай продукциясын реализациялоону жолго коюу максатында логистикалык борборлорду түзүү сунушталат.

Атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууда айыл чарбасы, кайра иштетүү, камсыздоо жана соода секторлору менен байланышты күчөтүү чоң мааниге ээ. Бул максатта агроөнөр жай бирикмелерин калыптандыруу жана өнүктүрүү, республиканын агроөнөр жай чөйрөсүндө өндүрүш факторлорунун детерминанталарынын аракеттенүү шарттарында атаандаштык артыкчылыктарды түзүү боюнча аракеттердин алгоритми сунуш кылынды.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүктүрүүнүн стратегиялык багытын иштеп чыгууда агробизнес системасынын катышуучуларынын кызыкчылыктарынын эске алуу менен тармактагы көйгөйлөрдү аныктоо зарыл. Бул үчүн иште Кыргыз Республикасынын АӨЖКинин кайра иштетүү өнөр жайынын стратегиялык SWOT-анализи жасалды.

Иштин бешинчи **“Эл аралык интеграция шарттарында өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүү ишмердүүлүгүн жана агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын сатууну долбоорлоо (кара өрүктү өстүрүү, кайра иштетүү жана сатуунун мисалында)”** деп аталган бапында мөмө жемишти өстүрүүнү, кайра иштетүүнү жана сатууну эл аралык интеграциялоонун зарылдыгы негизделип, мөмө-жемиштерди өстүрүүдө, сырьёну кайра иштетүүдө жана логистиканын шарттарын түзүүдө атаандаштык артыкчылыктарды камсыз кылуу жолдору сунуш кылынды.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн мамлекеттер аралык мааниге ээ болгон продукциясын өндүрүү жана керектөө, эреже катары, кайра өндүрүү жараянындагы эл аралык интеграцияны талап кылат, ал эми экономикалык байланыштардын өзү сырткы соода амалдары (экспорт, импорт), айыл чарба продукциясын өстүрүү, товар кыймылын кайра иштетүү, продукцияны бөлүштүрүү жана керектөө чөйрөлөрүндөгү эл аралык кызматташтык түрүндө ишке ашырылат.

Кыргызстанда эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн баштап түрдүү мамлекеттер тарабынан айыл чарба продукцияларын өстүрүүдөгү кызматташтыкты жүргүзүү маселеси боюнча көптөгөн экономикалык кызматташтыктар пайда болду. Мисалга алсак, Кытай эл республикасынын жарандары жашылча, дан, мөмө-жемиштерди өстүрүү үчүн кеңири аянттарды ижаралашат. Европа өлкөлөрү (Голландия, Германия, Франция, Польша, Бельгия ж.б.) эгемендүүлүктүн алгачкы 20 жылынын ичинде картофелди, жашылчаларды, алмаларды ж.б. мөмө-жемиштерди өстүрүүдө кеңеш берүүчүлүк жардам көрсөтүштү.

Рынок агроөнөр жай өндүрүшүнүн пайдалуу чечимдерин сунуштайт жана аларга жол ачат жана ушундайча жол менен кооператив, агрофирма, жеке ишкердик сыяктуу натыйжалуу уюштуруучулук формалар, ошондой эле “тамчылап сугаруу”, алмалардын, өрүктөрдүн, шабдалылардын, жүзүмдүн ж.б. Европадан алынып келинген жогору түшүмдүү сорттору олтургузуу сыяктуу прогрессивдүү технологиялар чечимдер пайда болот.

Салыштырмалуу жакын арада Германиянын кээ бир ишкерлери тарабынан Ала-Бука районунун дыйкандарына кара өрүктүн кургатылган кактарын өстүрүү, кайра иштетүү жана бул продукцияны Германияга жеткирүү (поставка) боюнча кызматташтык сунушталган. Анын негизги артыкчылыктары төмөнкүлөр:

- продукцияны өстүрүү, кайра иштетүү, товар кыймылдатуу жана керектөө маселелеринин баарын бүтүн сыяктуу комплекстүү чечүү;

- кара өрүктү белгиленген көлөмдөрдө жана бааларда өндүрүү, кайра иштетүү жана өз убагында жеткирүү болгон буюртманын рыноктук түптөлүүсү, бул продукцияны өндүрүүчүлөргө да, керектөөчүлөргө да кепилдик берет;

- продукцияны керектөөчүлөрдүн, б.а. Германиянын жашоочуларынын Ала-Бука районунда кара өрүктү өстүрүүгө катышуусу, мында алар кыртыштын курамын, сугат графигин ж.у.с. аныктоодон бери бардык жумуштарга катышышат, бул керектөөнүн талаптарын толугураак эсепке алууга мүмкүнчүлүк берет;

- өндүрүүчүлөрдү өсүмдүктөрдү коргоонун бардык зарыл болгон каражаттары менен, ошондой эле жемиштерди кургатуунун жана алгачкы иштетүүнүн технологиясы менен жабдуу.

Мындай кызматташуу экономикалык кызматташуунун жасалма эмес, чыныгы интеграциясын көрсөтөөрүн өзгөчө айтып өтүү керек, анткени суроо-талаптын түптөлүүсү жана продукцияны сатууга дем берүү тараптардын өз ыктыяры менен эркин түрдө, эң негизгиси алардын толук кызыкчылыктарында жана өз ара кызматташуусунун астында болуп өтөт.

Германия менен республикабыздын ушул эки райондорунун ишкерлеринин арасындагы долбоорго ылайык керектөө 500 тоннаны түзөт. Мындан сырткары индиялык бизнесмендер да кургатылган бул жемиштен 400 тонна өлчөмүндө сатып алууга кызыкчылыгы бар экендигин билдиришти. Араб Эмираттарынын Дубай шаарынын соодагерлери, Россия менен Грузиянын ишкерлери да ушунчадан сатып алууну каалашат.

Жыйынтыгында кара өрүктөн алынган 1,5 миң тоннанын айланасындагы кургатылган жемиштер алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө өзүнүн кардарларын табат окшоп калды.

Германиялык ишкерлердин суроо-талаптары узак мөөнөттүү кызматташууга негизделген, себеби акыркы 5-6 жылдын ичинде немец бизнесмендери Кыргызстанда чыгарылган кургатылган мөмө-жемиштин сатылуучулук жөндөмдүүлүгүн практикада көрүштү. Ал эми индиялык бизнесмендер болсо мындай кызыгууну Кыргызстан өздөрүнүн продукцияларын, анын ичинде мөмө-жемиштер менен кара өрүктү көрсөтүүгө алып чыгышкан көргөзмө менен жарманкеден кийин билдире башташты. Жарманке учурундагы кургатылган мөмө-жемиштерди көрсөтүү Индиянын бири-бирине кургатылган мөмө-жемишти тартуулоого арналган элдик майрамына туура келген (Индияда белгилүү бир мезгил келгенде үч күн бою тааныш адамдар бири-бирине кургатылган мөмө-жемиштерди тартуулашкан каада-салт бар).

Дубай менен Россия Федерациясынын ж.б. өлкөлөрдүн бизнесмендеринин кызыкчылыктарына келсек, алар бул өлкөлөр менен ЕАЭС тин алкагындагы да, кызматташуунун башка каналдары боюнча да болуп жаткан сырткы экономикалык байланыштардын жыйынтыгында пайда болду. Мындай кызыгууну башка өлкөлөр көрсөтүүсү да толук ыктымал.

Биздин оюбузча, мөмө-жемиш менен кара өрүктү өстүрүүдөгү атаандаштык артыкчылыктын биринчиси бул эки райондун жаратылыштык-климаттык шарттарында турат, анткени кара өрүк Кыргызстандын башка райондорунда да өсөт, бирок алар бул эки райондогуга салыштырмалуу азыраак кызыкчылык жаратат. Кыртыштын курамы жана кара өрүктү өстүрүү боюнча багбандардын көптөгөн 10 жылдардан бери жыйналып келе жаткан тажрыйбасынын да таасири бар.

Ошону менен бирге атаандаштык артыкчылыктар багбандардын гана аракеттери менен эмес, азыраак даражада агроном-изилдөөчүлөрдүн да аракеттери менен түзүлөт. Алар жемиштердин кардарлардын көңүлүнө туура келген жаңы сортторун чыгаруу боюнча көп сандаган эксперименттерди жүргүзүшөт. Алсак, азыркы учурда кара өрүктүн экстенсивдүү жана интенсивдүү деп аталган эки топко бөлүнгөн сорттору бар. Экстенсивдүү топко бүгүнкү күндө кара өрүк бактарынын көп бөлүгүндө өстүрүлүп жаткан салттуу сорттору кирет. Алар интенсивдүү типтеги өзгөчө кароону талап кылбагандыктан, багбандар жогорураак түшүм берүүчү өзгөчө интенсивдүү технологияларды колдонушпайт.

Изилдөөнүн жүрүшүндө долбоордук-эсептик ыкмалардын жардамында кара өрүктү өстүрүү, кайра иштетүү жана сатуунун мисалында өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүү ишмердүүлүгүн жана агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын сатуунун божомолу жасалып, аны өстүрүүнү, кайра иштетүүнү жана сатууну эл аралык интеграциялоонун зарылдыгы негизделди. Мөмө-жемиштерди өстүрүүдө, кайра иштетүүдө жана сатууда логистиканын шарттарын калыптандыруу тармактын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылары белгиленди. Божомолдоонун негизинде

мөмө жемишти кайра иштетүүнү, сатууну жана керектөөнү эл аралык интеграциялоону өнүктүрүүнүн жана анын продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу стратегиясы сунушталды.

ТЫЯНАКТАР

Диссертациялык иште Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө замандын талабына ылайык келген товарларды жогорку деңгээлде өндүрүү менен мындайча айтканда экспортко багытталган жана айыл чарба продукцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу, өркүндөтүү чараларынын тизмелери сунушталат.

Жогоруда айтылгандардан, төмөнкү тыянактарды чыгарсак болот:

1. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү – рынокко багытталып даярдалган продукциянын сапаты, аларды керектөөнүн шарттары жана натыйжалары, товарлардын баалары, суроо-талаптын жана сунуштун көлөмү сыяктуу кубулуштарды камтыган татаал экономикалык категория. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү түшүнүгү, автордун пикиринде, рынокто, товар өндүрүүчүлөр менен алардын керектөөчүлөрүнүн ортосундагы өндүрүштүк, соода жана башка мамилелер процессинде, ошондой эле рыноктук мамилелердин катышуучуларынын ортосунда рыноктук мейкиндикте жана убакытта гана орун алат.

2. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү атаандаштардын ортосунда белгилүү функцияларды аткаруунун жүрүшүндө келип чыгат. Атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн келип чыгышынын жалпы аянты – бул коомдун максатына социалдык-экономикалык өнүгүү жолу менен жетүү. Мындай жалпы максат көп сандаган максаттарга жана маселелерге бөлүнүшү мүмкүн. Мисал катары адамдардын агроөнөр жай комплексинин продукцияларына болгон талаптарын канааттандыруу зарылдыгын белгилөөгө болот.

3. Агроөнөр жай комплексинин курамына айыл чарбасы, кайра иштетүү, агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын ташуу, айыл чарба продукциясын сактоого арналган инфраструктура объектилери, айыл чарба продукциясын керектөө үчүн даярдоого шарт түзгөн логистикалык борборлор, ошондой эле айыл чарбасына техника, минералдык жер семирткичтерди ж.б. жеткирип берген тармактар кирет. Анткен менен изилдөөлөрдө жана практикалык ишмердүүлүктө АӨЖКинин өндүрүштүн конкреттүү шарттарына жана масштабдарына карап шарттуу бөлүнүштөрүн кабыл алууга болот, ошондуктан автор бул жерде агроөнөр жай комплекси деп кайра иштетүү жана агроөнөр жай секторун жана экономиканын ушул эки секторунун иштеши менен байланышкан бардык тармактарды атайт.

4. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн товарларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө көптөгөн факторлор таасирин тийгизет, ал ошондой эле көптөгөн белгилер (келип чыккан жери, аракеттенүү мүнөзү, тармактык таандыктыгы ж.б.) боюнча классификацияланышы мүмкүн. Биздин оюбузча факторлорду агроөнөр жай өндүрүш продуктыларынын сапаты, баасы жана керектөөнүн ыңгайлуулугу топтоштуруу ыңгайлуураак деп эсептейбиз.

Анткени менен бул бардык товарлар жана кызматтар биринчи кезекте жогоруда саналган касиеттери менен атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу менен шартталган. Мындан тышкары, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн уюштуруучулук факторлоруна өзгөчө басым жасалат, алардан товардын рынокко керектүү жерде жана керек убакытта чыгышы көз каранды болот.

5. Экономиканын глобалдашуу жана экономикалык байланыштардын БДСУ, ЕАЭБ сыяктуу уюмдарга кеңири интеграциялануу шарттарында чет өлкөлүк тажрыйбаны пайдалануу чоң мааниге ээ экендиги көрүүгө болот. Андыктан тигил же бул чет өлкөлүк тажрыйбанын мазмунуна эле эмес, аны Кыргызстандын тажрыйбасында пайдалануу мүмкүндүгүнө басым жасаш керек.

6. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгү тармактын ишинин натыйжалуулугу менен тыгыз байланышта экени көрүнүп турат. Андыктан Кыргыз Республикасынын АӨЖКсынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу тармакты инновациялык өнүктүрүү, материалдык-техникалык базаны модернизациялоо, алдыңкы технологияларды кийирүү, рыноктук менен мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин айкалыштыруу шарттарында гана ишке ашат.

7. Атаандаштык жөндөмдүүлүгү тармактын, ишкананын, продукциянын деңгээлинде бааланышы мүмкүн. Тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн критерийлери болуп продукцияны сатуунун көлөмү, кирешелүүлүк көрсөткүчтөрүнүн жогорулашы, экспорттун көлөмү, кайра иштетүү өнөр-жайынын экспортунан салык жана бажы көлөмдөрүнөн келип түшкөн өлчөмү саналат. Агроөнөр жай продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгү продукциянын сапаты, баасы жана керектөөчүлөрдүн канааттануу даражасы менен бааланышы мүмкүн.

8. Продукциянын, ишкананын, тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун комплекстүү, эксперттик, салыштыруу, интегралдык ж.б. көптөгөн ыкмалары сүрөттөлдү. Атаандаштыктын кайсы деңгээли, кандай ыкма менен бааланып жатканына карабастан, эң башкысы, анын бардык аспектилерин бир мезгилде, системалуу, комплекстүү талдоо зарыл экендиги менен аныкталды.

9. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоо ыкмасын анын продукциясына болгон рыноктук суроо-талапты канааттандырууну эске алуу менен тактоо жана толуктоо сунуш кылынат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген шарттары жана факторлору боюнча диссертациялык изилдөөдө сунуштар менен сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

1. Кыргыз Республиканын агроөнөр жай өндүрүшүнүн акыркы жылдардагы өнүгүү тенденцияларынын, импорттук жана жергиликтүү

агроөнөр жай продукцияларын атаандаштыктын деңгээлинин анализи ЕЭАБге интеграциялануу шарттарында тармакта жандануу болгон менен олуттуу көйгөйлөр бар экендигин көрсөттү. Талдоонун натыйжасында агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүгө жана анын ички жана тышкы рыноктордо атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга таасирин тийгизген негизги шарттар жана факторлор катары жагымдуу экологиялык абал, арзан эмгек жана сырьё ресурстары, экологиялык жактан таза продукциянын жогору бааланышынын белгилениши маанилүү .

2. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн учурдагы абалын изилдөөнүн натыйжасында республикада өндүрүштүн деңгээли учурдагы талапка жооп бербейт деп бүтүм чыгарууга болот. Жургузүлгөн анализдин натыйжасында калктын эт жана сүт азыктарына, жумурткага, жашылча-жемиштерге, унга, териден, жүндөн жасалган буюмдарга ж.б. болгон муктаждыктарын ата мекендик продукция менен канааттандыруу шартында тармактын өнүктүрүүнүн резервдери бар экендиги аныкталып байкалган жана аларды замандын талабына ылайык продукцияларын кайра иштетүү жолдору менен өндүрүүгө болот.

3. Республиканын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизген көйгөйлүү маселелер катары сырьенун сапатынын төмөндүгү, чарбалар аралык интеграциянын жоктугу, логистиканын анча өнүкпөгөндүгү, жабдууларды модернизациялоо үчүн каражаттардын жетишсиздиги, башкаруу механизмдеринин так эместигин көрүүгө болот жана аларды өз нугуна салып өркүндөтүү зарыл деп эсептейбиз.

4. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн биринчи кезекте соода-логистикалык борборлорун түзүү; ата мекендик өндүрүүчүлөргө колдоо көрсөтүү; экспортко стимул түзүү, тармакта атаандаштыкты өнүктүрүү чараларын ишке ашыруу зарыл. Жеңилдетилген насыя, пайызсыз насыя, мамлекеттик кайтарымсыз насыялар, гранттык программалар, салыктык жеңилдиктер, жана мыйзам базасын өркүндөтүү чаралары Кыргыз Республикасынын АӨКсын өнүктүрүүгө шарт конкреттүү шарт түзмөк.

5. АӨЖКинин атаандаштыгын жогорулатуу жолдоруна тармакты инновациялык өнүктүрүү, керектөөчүлөрдүн суроо-талабына жана төлөө жөндөмдүүлүктөрүнө туура келген арзан жана сапаттуу продукцияларды өндүрүү, чарбалардын тыгыз интеграциялоо жана кластерлештирүү менен чыгымдарды азайтуу, агроөнөр жай продукциясын реализациялоону жолго коюу максатында логистикалык борборлорду түзүү сунушталат.

6. Атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууда айыл чарбасы, кайра иштетүү, камсыздоо жана соода секторлору менен байланышты күчөтүү чоң мааниге ээ. Бул максатта агроөнөр жай бирикмелерин калыптандыруу жана өнүктүрүү, республиканын агроөнөр жай чөйрөсүндө өндүрүш факторлорунун детерминанталарынын аракеттенүү шарттарында атаандаштык артыкчылыктарды түзүү боюнча аракеттердин алгоритмине басым жасаш керек.

7. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүктүрүүнүн стратегиялык багытын иштеп чыгууда тармактагы көйгөйлөрдү аныктоо, агробизнес системасынын катышуучуларынын кызыкчылыктарынын эске алуу зарыл.

8. Долбоордук-эсептик ыкмалардын жардамында кара өрүктү өстүрүү, кайра иштетүү жана сатуунун мисалында өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүү ишмердүүлүгүн жана агроөнөр жай өндүрүшүнүн продукциясын сатуунун, мөмө жемишти өстүрүүнү, кайра иштетүүнү жана сатууну эл аралык интеграциялоонун зарылдыгы негизделди.

9. Мөмө-жемиштерди өстүрүүдө, кайра иштетүүдө жана сатууда логистиканын шарттарын калыптандыруу тармактын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылары белгиленди. Божомолдоонун негизинде мөмө жемишти кайра иштетүүнү, сатууну жана керектөөнү эл аралык интеграциялоону өнүктүрүүнүн жана анын продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун стратегиясы сунуш кылынды.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Умаров С.Т. Ensuring the Competitive Advantage of the Agricultural Sector of Kyrgyzstan (Case Study of Cultivation, Processing, and Marketing of Plum) [Текст] / С.Т. Умаров //К.К.Токторов.,К.М.Маатов., Environmental footprints and Eco-Design of Products and Processes? 2022. С.113-121.

2.Умаров С.Т. Кыргызстандын АӨК нин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги факторлору [Текст] / С.Т. Умаров // ВАК КР Научные исследования в Кыргызской Республике 2021. №1. часть I. 86-91 беттер.

3. Умаров С.Т. Основные направления создания конкурентоспособных преимуществ в аграрном секторе Кыргызстана [Текст] / С.Т. Умаров // Кантороева Г.К.,ВАК КР Научные исследования в Кыргызской Республике - 2021. - №1. часть I. 78-85 беттер.

4.Умаров, С.Т. Оценка роли логистических центров аграрного сектора и их влияния на конкурентоспособность продукции с использованием методов математических решений (на примере Южного региона Кыргызстана) [Текст] / С.Т. Умаров // Экономика и управления инновациями. - 2020. - №2 (12). - С.83-93

5.Умаров С.Т. Конкурентоспособная деятельность производства и реализации агропромышленной продукции Кыргызстана в условиях международной интеграции [Текст] / С.Т. Умаров, К.М. Маатов // Экономика и управления инновациями. - 2020. - №2 (13). - С.54-60

6.Умаров С.Т. Эффективность агропромышленного производства и ее связь с конкурентоспособностью [Текст] / А.Б. Карбекова., С.Т. Умаров //Актуальные вопросы современной экономики. -2019. Т.1. -№1. -С.671-677

7. Umarov.S.T. Prospects for development of Kyrgyzstan's food market in the conditions of integration in the EAEU [Текст] / Р.А. Узенбаев., М.Ж.

Абдиев., С.Т. Умаров., К.А.Эргешов., Л.А. Мадалиева // Studies in Computational Intelligence. -2019. Т.826.-С. 859-869

8. Умаров С.Т. Зарубежный опыт повышение конкурентоспособности интегрированной экономики сельского хозяйства и промышленности [Текст] / Г.К. Ташкулова, С.Т. Умаров., Т.Ч. Ташибеков // Актуальные вопросы современной экономики «Электронный научный журнал» выпуск -2019.-№3-1. –С. 678-685

9. Умаров С.Т. Общая эффективность механизмов использования потенциала в сельском хозяйстве [Текст] / М.Ж.Абдиев., С.Т. Умаров Г.М. Аттокурова // Экономика и бизнес «Теория и практика» Новосибирск.-2017. - №5 -С.7-9

10.Умаров С.Т. Агрардык экономикада жерди пайдалануунун натыйжалуулугунун жогорулатуу жана исламдагы айыл-чарба мамилелеринин өзгөчөлүктөрү(КРнын Ош облусунун мисалында) [Текст] / С.Т Умаров. // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии.-2016.-№1-2-2(13).360-365 беттер.

11. Умаров С.Т. Айыл-чарба өндүрүшүнүн пландаштыруу жана божомолдоо атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун фактору катары(КРнын Ош облусунун мисалында) [Текст] / С.Т Умаров // Известия ВУЗов Кыргызстана.-2015. -№12. 146-148 беттер.

12.Умаров С.Т. Сүт өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн арттыруудагы инновациялык ишмердүүлүк[Текст] / С.Т Умаров // Абдиев М.Ж., Батыр уулу А.Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии.2017.№1. 8-12 беттер

Умаров Сайбидин Тойчуевичтин 08.00.05 - Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген шарттар жана факторлор» темасындагы диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: атаандаштык, атаандаштык жөндөмдүүлүк, атаандаштык артыкчылыктары, агроөнөр жай өндүрүшү, агрардык сектор, тамак-аш өнөр жайы, өндүрүштүн натыйжалуулугу, атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоо, логистикалык борборлор, шарттар жана факторлор, эл аралык экономикалык интеграция.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгү.

Изилдөөнүн предмети: агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү деңгээли жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү, аны жогорулатуунун шарттары, факторлору жана багыттары.

Изилдөөнүн максаты болуп экономикалык өсүү платформасы катары агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген шарттарды жана факторлорду калыптандыруунун жана пайдалануунун теориялык жана методологиялык негиздерин иштеп чыгуу саналат.

Изилдөө методдору: салыштыруу-аналитикалык, экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, системалык жана кырдаалдык талдоо, эсептик-долбоорлоо, болжолдоо.

Алынган натыйжалар: АӨЖ өндүрүшүнүн продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн маңызына жана мазмунуна тактоолор киргизилди; АӨЖ продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген факторлор аныкталды; айрым чет өлкөлөрдүн мисалында айыл чарба ишмердүүлүгүнүн кайра иштетүү, ташуу жана соода менен интеграциялануу тажрыйбасы жана аларды КРнын шарттарында пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү иликтенди; АӨЖК продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоо усулуна тактоолор киргизилди; айыл чарба, тамак-аш өнөр-жай тармактарынын ишин, логистиканы жакшыртуунун резервдери аныкталды; агрардык сектордун продукциясынын атаандаштык артыкчылыктары аныкталды; тамак-аш тармагынын продукциясынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдору сунуш кылынды; продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн баалоонун акыркы чеги катары алмашуу операциялары белгиленди; Кыргызстан-Германия эл аралык кызматташтыгынын алкагында кара өрүктү өстүрүү, кайра иштетүү жана сатуунун бизнес-планы иштелип чыкты.

Колдонуу деңгээли. Алынган натыйжалар конкреттүү сунуштар деңгээлине жеткирилди жана КРнын агроөнөр жай өндүрүшүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын агроөнөр жай өндүрүшүн, дыйканчылык жана мал чарба продукциясын өндүрүүнү, кайра иштетүүнү, ташуу, сатууну жана керектөөнү өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда, рынок мамилелерин, агроөнөр жай продукцияларын рынокко алып чыгууну уюштурууну андан ары өнүктүрүүдө, ошондой эле аналитикалык иштелмелерде, жогорку окуу жайларда тиешелүү предметтерди окутууда, илим-

изилдөө иштеринде жана окуу-усулдук иштерди даярдоодо пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Умарова Сайбидина Тойчучевича на тему: «Условия и факторы, влияющие на конкурентоспособность агропромышленного производства Кыргызстана», выполненной для соискания ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, агропромышленное производство, аграрный сектор, пищевая промышленность, эффективность производства, оценка конкурентоспособности, логистические центры, условия и факторы, международная экономическая интеграция

Объект исследования: конкурентоспособность агропромышленного производства Кыргызстана.

Предмет исследования: уровень развития и конкурентоспособность агропромышленного производства, условия, факторы и направления его повышения.

Целью исследования является разработка теоретических и методологических основ формирования и использования условий и факторов, влияющих на конкурентоспособность агропромышленного производства как платформы экономического роста.

Методы исследования: сравнительно-аналитические, экономико-статистические, экономико-математические, системный и ситуационный анализ, расчетно-проектные, прогнозирование.

Полученные результаты: внесены уточнения в сущность и содержание конкурентоспособности продукции агропромышленного производства; определены факторы, влияющие на конкурентоспособность продукции агропромышленного производства; исследован опыт отдельных зарубежных стран в области интеграции деятельности сельского хозяйства, перевозки и торговли и возможности их применения в условиях КР; внесены уточнения в методы оценки конкурентоспособности продукции АПК; выявлены резервы улучшения деятельности отраслей сельского хозяйства, пищевой промышленности, логистики; определены конкурентные преимущества продукции аграрного сектора; предложены пути повышения конкурентоспособности продукции пищевой промышленности; от качества конечной точки оценки конкурентоспособности продукции отмечены операции обмена; разработан бизнес-план выращивания, переработки и реализации сливы в рамках международного сотрудничества Кыргызстан-Германия.

Степень использования. Полученные результаты доведены до уровня конкретных рекомендаций и могут быть использованы государственными органами и местными органами самоуправления при повышении конкурентоспособности агропромышленного производства КР.

Сфера применения: основные результаты исследования могут быть использованы при разработке стратегии развития агропромышленного производства, производства, переработки, перевозки и реализации продукции

растениеводства и животноводства, дальнейшем развитии организации рыночных отношений, вывода на рынок продукции агропромышленного производства, а также в аналитических разработках и преподавании соответствующих предметов в высших учебных заведениях, научно-исследовательских работах и подготовке учебно-методических изданий.

SUMMARY

dissertation work of Umarov Saybidin Toychuevich on the theme: "Conditions and factors affecting the competitiveness of the agro-industrial production of Kyrgyzstan", performed for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.05 - Economics and National Economy Management

Key words: competition, competitiveness, competitive advantages, agro-industrial production, agricultural sector, food industry, production efficiency, competitiveness assessment, logistics centers, conditions and factors, international economic integration

Research object: competitiveness of agricultural production in Kyrgyzstan.

Subject of research: the level of development and competitiveness of agro-industrial production, conditions, factors and directions for its increase.

The aim of the study is to develop theoretical and methodological foundations for the formation and use of conditions and factors that affect the competitiveness of agro-industrial production as a platform for economic growth.

Research methods: comparative analytical, economic and statistical, economic and mathematical, system and situational analysis, calculation and design, forecasting.

The results obtained: clarifications have been made to the essence and content of the competitiveness of agricultural products; the factors influencing the competitiveness of agricultural products are determined; the experience of individual foreign countries in the field of integration of the activities of agriculture, transportation and trade and the possibilities of their application in the conditions of the Kyrgyz Republic have been studied; amendments were made to the methods for assessing the competitiveness of agricultural products; identified reserves for improving the activities of agriculture, food industry, logistics; the competitive advantages of products of the agricultural sector are determined; the ways of increasing the competitiveness of food industry products are proposed; exchange operations are marked as the end point of assessing the competitiveness of products; a business plan for growing, processing and selling plums has been developed within the framework of international cooperation Kyrgyzstan-Germany.

The degree of use. The results obtained have been brought to the level of specific recommendations and can be used by state bodies and local self-government bodies to increase the competitiveness of the agro-industrial production of the Kyrgyz Republic.

Scope of application: the main results of the study can be used in the development of a strategy for the development of agro-industrial production, production, processing, transportation and sale of crop and livestock products, the further development of the organization of market relations, the launch of agricultural products on the market, as

well as in analytical development and teaching of relevant subjects in higher educational institutions, research work and the preparation of educational and methodological publications.

Форматы 60x84 1/16
Офсет кагазы. «Times» жасалгасы. Көлөмү 2,5 б.т.
Офсет басмасы. Нускасы 100 даана.
ОшТУнун РББда чыгарылган.

